

63.1 901(9)/(075.3)
к-56

Л. А. КОВАЛЕНКО

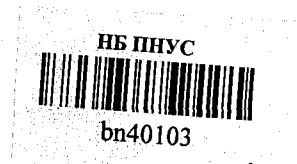
ІСТОРІОГРАФІЯ
ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ВІД НАЙДАВНІШИХ
ЧАСІВ
ДО ВЕЛИКОЇ
ЖОВТНЕВОЇ
СОЦІАЛІСТИЧНОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ

„ВИЩА ШКОЛА“

Л. А. КОВАЛЕНКО

ІСТОРИОГРАФІЯ
ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ВІД НАЙДАВНІШИХ
ЧАСІВ
ДО ВЕЛИКОЇ
ЖОВТНЕВОЇ
СОЦІАЛІСТИЧНОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ

*Допущено Міністерством освіти УРСР
як навчальний посібник для студентів
історичних факультетів педагогічних інститутів*

КИЇВ
ГОЛОВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
1983

Книга представляет собой пособие по историографии истории Украины в периоды феодализма и капитализма. В ней освещены роль марксистско-ленинского теоретического наследия в историографии УССР, успехи и достижения украинской советской историографии как составной части советской исторической науки, в частности в осмыслении дооктябрьского историографического наследия. Большое внимание уделено сотрудничеству русских и украинских историков дооктябрьского периода в исследовании вопросов истории Украины. Разоблачается антинаучный и антинародный характер украинской дворянской и буржуазной националистической историографии.

Предназначена для студентов, преподавателей, научных работников.

Рецензенти: доктор исторических наук Ф. П. Шевченко (Институт истории АН УРСР), кандидат исторических наук Г. В. Стрельський (Київський державний педагогічний інститут ім. Горького)

Редакція суспільно-політичної літератури
Зав. редакцією В. В. Паламарчук

Книга є посібником з історіографії історії України у періоді феодалізму та капіталізму. В ній висвітлено роль марксистсько-ленінської теоретичної спадщини в історіографії УРСР, успіхи і досягнення української радянської історіографії як складової частини радянської історичної науки, зокрема в опрацюванні дожовтневої історіографічної спадщини. Велику увагу приділено співробітництву російських і українських істориків дожовтневої доби в дослідженні питань історії України. Викривається антинауковий і антинародний характер української дворянської та буржуазної націоналістичної історіографії.

Призначена для студентів, викладачів, науковців.

Навчальний план історичних факультетів педагогічних інститутів країни передбачає вивчення курсу «Історіографія історії СРСР». Практика його викладання переконує, що в союзних республіках необхідно за рахунок часу, який відводиться на зазначений нормативний курс, а також курс з історії історичної науки в даній республіці в обсязі 5—10 лекцій¹. У вузах нашої республіки уже здійснено певні заходи в цьому плані. Так, кафедра історії Української РСР Київського державного університету підготувала і опублікувала «Програму спецкурсу «Історіографія історії УРСР» (1982 р.), кафедри історії СРСР та УРСР Київського і Кам'янець-Подільського педінститутів підготували «Методичні рекомендації до вивчення історіографії історії УРСР на історичних факультетах педагогічних інститутів» (їх опубліковано у 1983 р.). Отже, потреба у навчальному посібнику з даного предмета виразно окреслилася.

Виходячи з наведених вище міркувань, автор і підготував цей посібник. Його побудовано як додаток до посібника «Історіографія історії СРСР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции» (за редакцією В. Є. Ілерицького та І. О. Кудрявцева (М., 1971).

Оскільки пропонується праця являє собою лише стислий нарис розвитку історіографії України, то частину фактичного матеріалу в ній опущено, а кількість посилань на джерела максимально скорочено (зокрема, опущено посилання на художні

¹ Див.: Методичні рекомендації до вивчення історіографії історії УРСР на історичних факультетах педагогічних інститутів. К., 1983, с. 1.

твори, тексти літописів тощо). Методично посібник побудовано з врахуванням того, що вивчення матеріалу історіографії історії України передбачається після вивчення курсу історіографії історії СРСР.

Залежно від розподілу навчальних годин на факультетах та виходячи з певних обставин на кафедри, викладачам курсу бажано передбачити два варіанти читання лекцій. Перший — це повний курс: дві пари про феодально-кріпосницьку епоху і три пари — період XIX — початок XX ст. Другий — скорочений: дві пари лекцій оглядового характеру з наголосом на марксистсько-ленінську історіографічну спадщину.

Вивчення тем української історіографії має здійснюватися після відповідних розділів загального курсу. У вступі, схарактеризувавши дореволюційну та радянську історіографічну літературу, треба дати стислу довідку про українську історіографію.

ВСТУП

Історіографія є важливою історичною дисципліною, що вивчає процеси нагромадження знань про розвиток суспільства та удосконалення методів історичних досліджень, історію розвитку історичної думки, боротьбу в ній різних течій, методи дослідження історичних явищ, шляхи формування наукового розуміння історичних процесів. Особливу увагу радянська історіографія звертає на з'ясування класової суті історичних концепцій, вивчає історію боротьби за утвердження марксистсько-ленінської історичної науки. Марксистсько-ленінське вчення є методологічною засадою наукового вивчення розвитку історичної думки.

На сучасному етапі конкретним творчим розвитком марксизму-ленінізму є положення XXIV, XXV та XXVI з'їздів КПРС, наступних пленумів ЦК. XXVI з'їзд КПРС наголосив, зокрема, на необхідності поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: «Треба добитися, щоб її зміст став більш актуальним, а форми відповідали сучасним запитам і потребам радянських людей»². Ці вимоги з'їзду розвинуто і конкретизовано на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. Зазначивши, що ідеологічна робота дедалі більше висувається на перший план, а роль і значення її на етапі вдосконалення розвинутого соціалізму весь час зростають, Пленум поставив завдання рішуче піднести ідеологічну роботу на рівень тих великих і складних завдань, які розв'язує партія на цьому етапі. Оскільки ж сила ідейно-виховної роботи, як і політики партії в цілому, зазначається в постанові Пленуму «Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії», — в її науковій обґрунтованості, в опорі на найбільш передову марксистсько-ленінську теорію, яка постійно розвивається, слід «активізувати науковий пошук, забезпечити рішучий поворот наукових установ,

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 90.

усіх учених-суспільствознавців до ключових практичних завдань, які стоять перед країною»³.

Виходячи із зазначеного вище, завдання історіографії історії Української РСР можна визначити так:

1. Висвітлити роль марксистсько-ленінської теоретичної спадщини в історіографії України.

2. Показати успіхи і досягнення української радянської історіографії як складової частини радянської історичної науки, зокрема в опрацюванні дожовтневої історіографічної спадщини.

3. З'ясувати позитивний вклад у розробку історії України прогресивних істориків дожовтневого часу.

4. Висвітлити співробітництво російських і українських істориків дожовтневого часу в опрацюванні питань історії України.

5. Викрити антинауковий і антинародний характер української дворянської та буржуазної націоналістичної історіографії.

Актуальність цього завдання тим вагоміша, що буржуазні пропагандисти широко використовують антинаукові націоналістичні постулати українських буржуазних істориків у своїй наклепницькій кампанії проти Радянського Союзу, зокрема проти українського народу. На необхідності наступальної ідеологічної боротьби наголошено й XXVI з'їздом Комуністичної партії України, в документах якого підкреслюється вимога давати рішучу відсіч ідеологічним диверсіям імперіалізму, буржуазно-націоналістичної, ревізійністської, сіоністської пропаганди, підвищувати політичну пильність радянських людей, виховувати у них непримиренність до будь-яких проявів буржуазної ідеології⁴.

Як і будь-яка суспільна дисципліна, історіографія ґрунтується на історії розвитку суспільства, найтісніше пов'язана з ним. Та буде спрощенням кожен соціально-політичний етап у житті суспільства одночасно розглядати і як етап в розвитку історіографії. Розвиваючись за своїми внутрішніми, специфічними законами, історіографія охоплює широкі хронологічні рамки, що включають кілька періодів соціально-економічної і політичної істо-

рії. Кожен етап історіографії характеризується притаманними йому загальними філософськими концепціями, історико-політичними концепціями історичного процесу, дослідницькою проблематикою, методами і прийомами досліджень, залученням нових джерел, істотними змінами в організації дослідницької роботи щодо вивчення історичних процесів.

Усе це, зрозуміло, однаковою мірою стосується й історіографії України. Перехід від одного етапу до наступного в історіографії України дожовтневого періоду відбувався в гострій класовій боротьбі. Цей процес характерний для розвитку історичних знань взагалі, адже кожен з істориків був представником певного класу, в інтересах якого й створювалася та чи інша історична праця. У своїх працях історики приховано або відверто полемізували з класовими противниками, стверджували вигідні і заперечували невідповідні їм факти і концепції.

В історіографії історії України окреслюються такі три великі частини: феодально-кріпосницькі часи — IX—XVIII ст.; криза феодально-кріпосницького ладу та розвиток капіталізму — XIX — початок XX ст. (до 1917 р.); епоха після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. У пропонованому посібнику стисло викладено історіографію історії України дожовтневого часу. Цей період охоплює дві великі історіографічні частини, які в свою чергу — з огляду на історико-політичні концепції, методи досліджень та використання джерелознавчого матеріалу — поділяються на менші відрізки — *етапи історіографії України*. Відповідно до цього й побудовано виклад матеріалу книги.

³ Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії. *Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 червня 1983 року.* — Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., Політвидав України, 1983, с. 67.

⁴ Див.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 94.

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНИХ ЗНАТЬ НА УКРАЇНІ У ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКУ ЕПОХУ

Дев'ять століть, починаючи з часів Київської Русі — спільної сторінки в історії російського, українського і білоруського народів, — на території України панували феодално-кріпосницькі відносини. Саме вони в кінцевому підсумку зумовлювали протягом цього часу підхід до історичних подій переважно з позицій провіденціалізму — теологічного розуміння причин суспільних подій як прояву волі бога, а їхнього сенсу як наперед визначеного його наміру. Наприклад, поразку киян від половців 1068 р. літописець пояснював тим, що «бог по гневу своєму иноплемених на землю наводит». Вищим авторитетом були біблійні тексти. (Це, до речі, зумовило й те, що формою історичних робіт у ті часи були літописи).

Зрозуміло, що такий значний відрізок часу дев'ять століть, мав свої *періоди*, які характеризувалися відмінностями в політичному житті, зовнішньополітичному становищі українських земель та їхньому культурному розвитку. Виділяють принаймні такі головні відрізки часу — *етапи* в історіографії: часи Давньої Русі (період спільного розвитку російського, українського та білоруського народів); XIV — перша половина XVII ст. — часи, коли українські землі були відірвані від решти руських земель і український народ зазнавав не лише феодално-кріпосницької експлуатації, що зростала, а й тяжкого іноземного гноблення; XVII — середина XVIII ст. — час, коли основні українські землі були возз'єднані з Росією, а соціально-економічне життя зазнало ряду радикальних змін.

Такі загальні обставини виразно позначилися на розвитку історичних знань на Україні. Відповідно до цих об'єктивних суспільних процесів й викладено в трьох розділах історіографічний матеріал тих століть.

IX—XIII ст., що ознаменувалися створенням і розвитком Давньоруської держави, були водночас періодом становлення історичних знань у східних слов'ян. Цей значний відрізок часу в свою чергу щодо розвитку історичних знань поділяється на два періоди. Перший — з кінця IX до середини XII ст. — пов'язаний з існуванням Давньої Русі як єдиного державного організму. Другий — з середини XII і до кінця XIII ст. — час, коли починається феодална роздробленість, виникає чимало окремих князівств. Ці загальні соціальні та політичні обставини досить виразно позначилися на характері і напрямку *давніх літописів* — перших історичних творів, складених на основі різних джерел — усних переказів, «повістей», «актів», «житій» святих та ін.

Найдавнішим історичним твором, що дійшов до нас від давніх слов'ян, є знаменита «Повість в реченнях і літ» (опис про минулі часи), створена на рубежі XI—XII ст. Виникненню «Повісті» передувало становлення історичних знань у східних слов'ян у вигляді усних переказів, окремих письмових записів, перших списків літописів, які не дійшли до нас, і про них відомо лише, оскільки вони були використані авторами «Повісті». Створення цього літопису припадає на час найвищого політичного і культурного розквіту Київської Русі*.

Авторство «Повісті» традиційно пов'язують з іменами вчених монахів київських монастирів — Нестора (перший варіант) та Сильвестра (другий варіант)**. В історіографічній літературі, насамперед у працях радянських дослідників, усталилася справедлива думка, що «Повість

* Ще в 988 р. в Києві було відкрито перший в країні навчальний заклад, що фактично поєднував у собі всі ланки освіти. Крім того, в галузі давньоруської мови та історії тут провадилася робота, яку за сучасною термінологією можна кваліфікувати як науково-дослідницьку. Заклад користувався підтримкою влади. Відомо, що київські князі підтримували намір, що виник в освічених як на той час колах, — написати історичний твір, який синтезував би існуючі історичні знання. Дехто з князів навіть активно сприяв висвітленню в такому творі певних історичних подій.

** Текст «Повісті» публікувався в радянські часи, з ґрунтовними коментарями. Оскільки вивченню історіографії України передувало вивчення історіографії СРСР, ряд положень і відомостей про «Повість» тут опущено, бо студентам цей матеріал вже відомий.

временних літ» — видатний історичний твір, загальна ідея якого — висвітлити історію Русі у зв'язку з історією слов'ян (певна річ, з позицій панівних феодальних кіл). Твір проіннятий великою любов'ю автора до своєї Батьківщини, вірою в її світле майбутнє, високе історичне призначення. «Повість» — визначне явище в колі середньовічних хронік. Її значення виходить далеко за межі твору, що змальовує лише руську історію. Це — чудова пам'ятка середньовічного історичного знання, високого рівня культури Давньої Русі⁵.

Унікальність та багатий зміст літопису в усі часи привертала увагу істориків, палеографів, літературознавців, лінгвістів. Протягом XVIII і XIX ст. відбувалися дослідження й дискусія між фахівцями з приводу форми та змісту літопису. Своє відображення дискусія знайшла і в українській історіографії, зокрема щодо авторства «Повісті». Річ у тім, що оригінали літопису до нас не дійшли, ймовірно, що вони загинули під час монгольської навали. Але напевне відомо, що «Повість» користувалася свого часу великою популярністю і що з неї робили копіє-спіски. Один такий список у 1377 р. зробив монах Суздальського монастиря Лаврентій на замовлення суздальського князя. В подальшому список набув назви Лаврентіївського. Другий список було виявлено на початку XV ст. в Іпатіївському (м. Кострома) монастирі, його назвали Іпатіївським. Переписувачі, певна річ, допускали неточності, і лише ґрунтовне вивчення тексту обох списків показало, що в їхній основі був один оригінал. Український буржуазно-націоналістичний історик М. Грушевський поспішив оголосити, що ці два списки літопису належать різним авторам. Зокрема, він вважав, що Іпатіївський список створений українцем («се найстаріша історія української землі») і ним начебто починається українська історіографія. Автором Лаврентіївського списку він вважав росіянина. Та які б не були суб'єктивні наміри автора, така інтерпретація мала вигляд відвертої фальсифікації, що й викрив Ів. Франко. «У представленню проф. Гр.[ушевського], — писав Франко, — при всій його дріб'язковості зазначу основну помилку, що т. зв. Іпатську редакцію початкового літопису він уважає південною, а т. зв. Лаврентієву північною... фактично обі во-

ни, без огляду на те, де були переписані копії, були зложені в Києві»⁶.

Як бачимо, Франко наголошує буржуазно-націоналістичну суть сентенцій Грушевського, вказуючи, що той не лише неправильно трактує «Повість» як пам'ятку історичної думки, а й неправильно користується її текстом як джерелом. Грушевський, наприклад, переказував свідчення Костянтина Багрянородного про збір данини руськими князями без критичних коментарів. Піддаючи критиці коментарі української буржуазно-націоналістичної історіографії щодо «Повісті», Франко висловив ряд цінних міркувань про літопис. До них належить, наприклад, твердження, що за часів Київської Русі літературні процеси, в тому числі літописання, були загальноруськими. Що ж до авторства «Повісті», то він висловив думку, що літопис — результат великої і складної редакторської роботи певної особи, яка «звела до купи» розрізнені досі частини ще старішого літопису. Причому, на думку Франка, автор не просто компілював матеріал, переосмислюючи його, а створив *монолітний твір*. Про своє завдання у «Повісті» він пише так: «Се повеѣсти времяныхъ лѣтъ, откуда естъ пошла Руская земля, къто въ Киевѣ нача пѣрвѣе княжити, и откуда Руская земля стала естъ»; тобто він чітко визначає дві проблеми: походження давньоруського народу і виникнення у нього держави. У вступній частині «Повісті» містяться відомості про ранніх слов'ян VI—VIII ст., які вже утворили племенні союзи: «От техъ славенъ розидошася по земле и прозвашася имени своими, где седше на которомъ месте». Далі докладно зазначено географічні ареали, обжиті східними слов'янами уже в IX ст.: великий географічний простір від причорноморських степів на півдні до Невського і Онезького озер на півночі, від верхів'їв Вісли та Німану на заході до Волги на сході. Саме тут, наголошується в «Повісті», проживав єдиний «словенський язык» (народ), який мав спільну мову: «такъ розидеся словенський языкъ, тем же и грамота прозвася словенская». Отже, «Повість» зафіксувала факт оформлення давньоруської народності східних слов'ян та сформування в них єдиної давньоруської (праруської) мови, яка пізніше була покладена в основу тогочасної літературної мови, якою й написано саму «Повість».

⁵ Див.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955, с. 56.

⁶ Франко Ів. Причинки до історії України — Русі. Львів, 1912, с. 31.

Наведені матеріали спростовують вигадки української буржуазно-націоналістичної історіографії (Антонович, Грушевський) про нібито українську приналежність твору та їхнє заперечення давньоруської мови. Тексти «Повісті» виразно відображають позицію автора як представника ідеології єдиної Давньоруської держави, водночас незаперечно засвідчуючи існування давньоруської мови, єдиної для всієї держави.

«Повість» як історичне джерело доповнює поема «Слово о полку Ігоревім», де йдеться про події XII ст., пов'язані з боротьбою проти половців. Територія, описана в «Слові», — це Чернігівщина та Лівобережжя з його південними степовими районами. Радянський історіограф Л. В. Черепнин слушно зауважує, що автор «Слова» «мислить історичними образами, образами князів, які виступають в його зображенні як активні діячі історичного процесу»⁷. «Слово» розвиває далі ідеї «Повісті» про необхідність об'єднання сил перед зовнішньою небезпекою: «загородить ворота своїми гострими стрілами». «Суть поеми, — відзначав К. Маркс, — заклик руських князів до єднання якраз перед навалою власне монгольських полчищ»⁸. У «Слові» знаходимо таку періодизацію Давньої Русі: «годы Ярославовы» — час могутності Київської Русі та «походы Олеговы» — часи феодальної роздробленості, пов'язані, на думку автора, з Олегом Святославовичем, ініціатором феодальних міжусобиць.

Для української історіографії значення «Повісті» і «Слова» полягало насамперед в їхніх загальному методологічному звучанні та впливах. Не лише в XIII ст., а й в наступні часи літописці за вихідне в своїй роботі брали «Повість»: зміст її, як правило, конспективно викладався у вигляді вступної частини до кожного літопису. Загальнофілософські постулати «Повісті» також без змін сприймалися новими генераціями літописців. Вплив позначався навіть на формі організації вивчення історії: значну частину літописів було складено в православних монастирях, які вважали своїм обов'язком наслідувати авторів «Повісті» в цьому відношенні.

Велике значення «Повісті» та «Слова» полягало в їхній однаковій загальній політичній концепції — заклику до єдності руських земель. Пізніше, в умовах XIV—

XV ст., коли українські землі були вже відірвані від російських і білоруських земель держави і зазнавали нападів іноземних загарбників, цей заклик набрав значення своєрідного дороговказу до єдності в цих нових важких обставинах.

Текст «Повісті» насичений географічними матеріалами і відомостями. І це також має велике історичне значення. Автор літопису та його помічники досить глибоко опрацювали соціально-політичну географію Давньої Русі, чітко уявляли собі її розташування відносно решти країн Європи і Азії. В літопису містяться важливі географічні відомості про старожитню територію України. У тексті часто зустрічаються назви річок — як кордонів або місця подій. Зокрема, згадано усі великі річки сучасної України: Дніпро з притоками (Трубіж, Ворскла, Сула, Десна на Лівобережжі, Ірпінь, Тетерів, Ступна, Рось на Правобережжі), Дністер, Південний Буг та інші*.

Розповідаючи про племена східних слов'ян, літопис відмічає на українських землях племенні союзи сіверян, полян, уличів, древлян, дулебів, тіверців, білих хорватів. Окреслено регіони проживання цих племен. Загалом історична географія старожитньої території України описана докладно. Літописці подають докладну характеристику головних річкових та суходольних торговельних шляхів на цій території, які зв'язували її з північними районами Давньої Русі та сусідніми країнами. В літопису названо кілька десятків великих і малих міст в межах сучасної УРСР. Одні з них — Воїнь, Городище (Шепетівське), Райки, Родень — зникли в бурхливому потоці історичних подій, другі — Бакота, Колодяжне, Любеч, — втративши своє колишнє значення політичних центрів, у наш час є невеличкими поселеннями, місцями досліджень археологів. Чимало стародавніх міст — Володимир-Волинський, Житомир, Коростень (Іскоростень), Луцьк, Полтава (літописна Лтава, Олтава), Чернігів — функціонують і нині як важливі господарські, політичні і культурні центри Української РСР. Ряд літописних міст — Богуслав (Боуславль), Овруч, Радомишль, Корсунь, Переяслав, Новгород-Сіверськ та інші сьогодні — важливі господарські осередки обласного підпорядкування. Історія їхня сягає глибини століть, певний етап життя зафіксовано в «Повісті временних літ», а сучасне функціонування цих міст — жива пам'ятка Давньої Русі.

* Назви тут подано сучасні.

⁷ Черепнин Л. В. Русская историография до XIX века. М., 1957, с. 66.

⁸ Маркс К. Лист до Ф. Енгельса від 5 березня 1856 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 16.

Усі ці відомості, зрозуміло, дуже важливі для сучасних географів та істориків. Зокрема, великий інтерес для них становить топографія старожитнього Києва, описана в «Повісті» та «Слові». Автори наводять основні етапи становлення Києва від часів легендарного Кия і до кінця XI ст. Досить докладним є опис Києва в часи його розквіту як столиці Київської Русі. Зокрема, виділено такі основні райони міста: князівський (теремний) двір, тобто власне резиденція київських князів; Аскольдова могила і Печерська лавра — тодішній церковний центр; Поділ — торговельний і ремісничий центр*.

Отже, в спільний період своєї історії народи Давньої Русі створили велику пам'ятку історичної думки, від якої бере свій початок подальша історіографія російського, українського та білоруського народів.

У середині XII ст. почалася феодална роздробленість Київської Русі, що закінчилася формуванням ряду незалежних князівств. Нові соціально-політичні обставини позначилися й на літописанні, насамперед на організації справи літописання. Кожен удільний князь прагнув мати свій літопис — своєрідне свідчення могутності князівства. Виникає чимало місцевих літописів. Водночас панівною в цих літописах, на противагу «Повісті», стає нова політико-історична концепція — прославляння правлячої династії. Формальне збереження єдності могутньої колись Київської Русі знайшло свій вияв у тому, що місцеві літописи все ще починалися викладом (найчастіше конспективним) — як вступної частини — змісту «Повісті».

У 70—80-ті роки XII ст. посилилася зовнішня небезпека для Київської Русі з боку половецьких ханів. Найбільш далекоглядні князі Русі знову виступають за єдність руських земель. Їхні заклики до єднання зустрічаються крім «Слова о полку Ігоревім» і в місцевих літописах. В цей період виникли два місцеві літописи: Київський та Галицько-Волинський, що належать до єдиного потоку літописання Давньої Русі.

Київський літопис було оформлено в Києві, у Видубицькому монастирі. Охоплює він XII ст. — від 1117 до 1200 р. включно**. Літопис, зокрема, цінний тим, що

* На основі свідчень літописців український історик, етнограф і письменник М. Закревський у своїх «Описаниях Киева» (М., 1868, 3-е изд., т. 1—2) здійснив вдалу спробу реконструювати топографію Києва X—XIII ст.

** Літопис опублікований в «Полном собрании русских летописей» (т. 2, СПб., 1908) як продовження «Повісті» в Іпатіївському списку.

він є зведенням літописів, складених у Переяславі, Чернігові, Галицько-Волинській землі. Отже, виходить, що літописання у XII ст. проводилося в усіх столицях удільних князівств. Та оскільки рівень його був досить низьким (а підстави для такого висновку є), то в Києві, де збереглися кращі традиції літописання, й було здійснено найбільш солідне оформлення нового історичного твору. Київські князі, заінтересовані у такій праці, допомагали в її здійсненні. Про це промовляє, зокрема, присвята літопису тодішньому київському князеві Рюрику Ростиславовичу.

Крім ряду удільно-князівських літописів до Київського літопису було включено монастирські літописи, особисті записи (архіви) князів, бояр. Укладачі Київського літопису багато в чому наслідували «Повість». Власне, новий літопис був і задуманий для того, щоб підкреслити пріоритет Київського удільного князівства як першого серед інших. Автори літопису наголошують на необхідності єдності Русі перед лицем зовнішньої небезпеки, звідси й апеляція до «Повісті» (як за формою, так і за політичними постулатами).

В Київському літопису вперше вжито термін «Україна» (під 1187 р.) як поняття прикордонної землі — окраїни. Цим терміном з народної розмовної мови позначалися південні удільні князівства, що межували з половцями й кипчаками. Розповідаючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, літописець зазначає: «О нем же Украина много простона». Цей термін літописець застосовує й у відношенні Галицьких земель — «ко Украины Галичской».

Галицько-Волинський літопис. Цим поняттям позначають записи, вміщені в Іпатіївському літописі (списку-копії). Охоплюють ці записи події з 1201 по 1292 р. Дослідниками встановлено, що це не просто технічні доповнення до «Повісті», а окрема історична праця, створена в Галицько-Волинському князівстві*. Мовний аналіз тексту дає підставу говорити про наявність кількох стилістичних редакцій, тобто кількох авторів літопису. Отже, можна твердити, що протягом усього XIII ст. в Галицько-Волинському князівстві здійснювалося кваліфіковане літописання.

Щодо політичних концепцій, зокрема інтерпретації історичного процесу, то Галицько-Волинський літопис від-

* Текст Галицько-Волинського літопису вміщено в «Полном собрании русских летописей» (т. 2).

мінний від «Повісті», водночас в ньому багато спільного з Володимиро-Суздальським та Київським літописами. Центральною проблемою усіх цих історичних джерел є ставлення до єдності Русі. Всі літописці підкреслюють необхідність зміцнення єдності руських земель, проте кожен літопис обстоює пріоритет того чи іншого князівства, правлячої в ньому династії у виконанні цього завдання. Отже, політична концепція Галицько-Волинського літопису не містить якогось сепаратизму «українського королівства», як це прагне всупереч фактам показати буржуазно-націоналістична історіографія. Про певну єдність місцевого літописання XIII ст. свідчить і спільна, в основному давньоруська, літературна мова, якою написано всі літописи.

Дослідники вважають, що авторами літопису найбільш ймовірно були світські особи, які відображали ідеологію прошарків, зацікавлених у створенні міцної централізованої держави. Звідси, зокрема, гостре засудження в згаданих літописах боярських заколотів, інтриг. Літопис починається словами: «Начнем же сказати бесчисленные рати, и великие труды, и частыя войны, и многия крамолы, и частыя восстания, и многия мятежи, измлада бо не бы има покоя». Слід підкреслити й класове спрямування літописів. Їх автори засуджують народні виступи проти князівської влади, схвалюють розправу з народом.

Галицько-Волинський літопис насичений подробицями побуту населення території сучасних західних областей УРСР; в ньому фігурують численні міста — Галич, Львів, Тереховль, Перемишль, Холм, Пінськ та ін. В літопису йдеться про найважливіші зовнішньополітичні події: навалу кочовиків 30—40-х років XIII ст., битву з тевтонськими рицарями 1238 р. під Дорогочином, розгром хрестоносців 1235 р. У зіставленні з іншими джерелами літопис — важливе джерело історії цієї території за XIII ст. Він підкреслено вихваляє діяльність князя Данила Галицького, знаходячи для цього в своєму стилістичному арсеналі оригінальні фарби й прийоми.

Характерною рисою літопису є його високохудожній стиль. Ряд місць літопису — це, по суті, художньо-публіцистичні новели в стилі «Слова о полку Ігоревім». Саме тому цей літопис значною мірою використовувався і використовується письменниками (Ів. Франко, М. Вороний, А. Хижняк, М. Бажан та ін.). Літопис і сьогодні є об'єктом літературознавчих аналізів.

Завершуючи огляд старожитніх літописів, слід зазначити й підкреслити, що їхні автори прагнули довести опис подій буквально до останніх днів своєї діяльності. Хронологічна методика викладу подій давала змогу іноді лише зафіксувати явище або факт без оцінки. Це властиве й всьому літописанню наступних століть.

* * *

Наведені вище історичні твори є типовими пам'ятками *феодальної історіографії*. Поряд з такими історичними працями існувала і *народна традиція* оцінки та інтерпретації історичного процесу, про яку ми довідуємося з побічних свідчень. Деякі з її видів використано у літописах. Зокрема, в «Повісті» вміщено *переказ* про легендарного Кия — засновника столиці Давньої Русі. Літописець критично ставиться до легенди про Кия як перевізника через Дніпро. Та вже сам факт, що в літопису ведеться своєрідна дискусія, свідчить про те, що переказ був дуже поширений. Таким же народним переказом є *новела* літопису про богатиря Кожум'яку. З народних переказів записано в «Повісті» про запеклу боротьбу слов'янських племен з аварами в VII—VIII ст., що завершилася перемогою слов'ян: «есть притча на Руси и до сего дне: погибоша аки обры; их же несть племени ни наследка». В «Слові о полку Ігоревім» є згадка про часи Бусові: «поют время Бусово». Йдеться про IV ст. н. е., коли предки східних слов'ян анти вели героїчну боротьбу з готами. Готський король, розгромивши антів, розп'яв на хресті їхнього князя Боса (Боуса, Бооза), його синів і сімдесят старшин. Народна пам'ять зберегла згадку про це.

«Повість» розповідає також про народне повстання в Іскоростені, яке закінчилось вбивством князя Ігоря. Літописець, на підставі народних переказів, так пояснює мотиви виступу древлян: «Аще си вввадить волк овць, то относит по единой все стада, аще не убьют его». Якщо взяти до уваги, що автор «Повісті» недвозначно й багаторазово засуджує виступи смердів і схвалює розправу з ними князів, то цей запис свідчить про те, що в даному випадку передано народну оцінку подій.

Ті чи інші народні історичні традиції зафіксували також давньоруські *билини*. Взагалі в билинах народні традиції сильніші, ніж у літописах. В билинах народ змальовує своїх героїв (наприклад, Микулу Селяниновича та

Іллю Муромця), що протистояли феодалам. Творців народного епосу хвилює питання захисту руських земель від зовнішніх ворогів. Народ виступає в ньому як справжній патріот, а князі і бояри — часом як такі, що не здатні чинити опір ворогові, або є відвертими зрадниками. Характерні щодо цього билинні характеристики Іллі Муромця та Микули Селяниновича. Першого змальовано як сміливого і розумного організатора боротьби проти зовнішніх ворогів: Давня Русь завжди вигравала, коли князі слухались Іллі Муромця. Микула Селянинович уособлює міць, силу, велику суспільну роль селян у державі. Народна билина нагороджує цього символічного хлібороба незвичайною фізичною силою. «Його селянська шкапа, — зауважує А. Луначарський, — випереджає коня князя-чарівника Волхва, його плуг не можуть витягти з землі ні князь, ні вся його дружина, тим часом як сам він кидає його одною рукою попід хмари»⁹.

Розділ II. СТАН ЛІТОПИСАННЯ НА УКРАЇНІ В XIV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. (ЧАСИ ІНОЗЕМНОГО ПОНЕВОЛЕННЯ ТА НАРОСТАННЯ АНТИФЕОДАЛЬНОЇ І ВИЗВОЛЬНОЇ БОРотьБИ)

XIV — перша половина XVII ст. в житті українського народу характеризувалися зростанням феодально-кріпосницьких відносин і посиленням гноблення селян та ремісників. Це був також період, коли українські землі, відірвані від решти руських земель, втратили незалежність і підпали під владу литовських, а потім і польських феодалів. У цих несприятливих умовах відбувалося формування української народності. Складна економічна та політична обстановка негативно позначилися на розвитку історичних знань. Дослідники небезпідставно вважають, що в умовах постійних нападів кочовиків, частих феодальних міжусобиць загинуло багато історичних творів. Отож, на Україні XIV ст., зокрема, було часом занепаду в розвитку історичних знань.

Інше становище у розвитку історичних знань склалося на руських землях. Там з XIV ст. починається відродження літописання. Руські літописці, користуючись підтримкою княжої влади, створили чимало оригінальних

літописів. Майже кожен з них розпочинався конспективним викладом «Повісті воемних літ», підкреслюючи тим спільність історії східних слов'ян. У літописах засуджувалося загарбання українських і білоруських земель литовськими феодалами. На Україні поширювалися різні варіанти творів про перемогу над кочовиками у 1380 р. («Мамаєве побоїще»). Участь українських та білоруських воїнів у битві сприяла поширенню відомостей про цю подію. Український народ давав високу оцінку перемозі над золотоординцями, розглядаючи її як запоруку і свого визволення.

У XV—XVI ст. в працях московських літописців, як відомо, основною ідеєю стає обґрунтування необхідності утворення централізованої Російської держави. Літописи цього періоду містять систематичні екскурси в історію українських і білоруських земель, які зазнавали гноблення литовських і польських феодалів. Це було своєрідною моральною підтримкою українському народові, а також ентузіастам літописання на українських землях.

У розвитку історичних знань на території України в XV—XVII ст. розрізняють два періоди: а) XV — перша половина XVI ст.; б) друга половина XVI — перша половина XVII ст.

XV — перша половина XVI ст. були особливо важкими для українського народу. На цей час припали часті наїзди кочовиків, криваві феодальні усобиці, зростання кріпосницького гніту, загарбання українських земель литовськими феодалами. За ті півтора століття до нашого часу дійшли лише два історичні твори: Західноруський (Литовський) літопис та Короткий Київський літопис.

Західноруський (Литовський) літопис*. Крім вступної реферативної частини, матеріал якої було взято з попередніх літописів, тут міститься оригінальний виклад матеріалу за 1440—1560 рр. Виходить, його писали кілька осіб. В апологетичному дусі в ньому викладається історія Литовського князівства, особливо звеличено князя Вітовта. З цього можна зробити висновок, що авторами були особи, близькі до литовської верхівки, а отже, писали твір на її замовлення. Всього опубліковано 14 списків літопису. В історіографії України звичайно посилаються на два з них: *Супросальський* (від імені монастиря, де його було написано) та *Биховця* (від імені

⁹ Див.: Луначарський А. В. Великий народний поет. — У кн.: Світова велич Шевченка. К., 1964, т. 1, с. 393.

* Літопис опубліковано у виданнях Археологічної комісії (див.: ПСРЛ, т. 16. СПб., 1889; т. 17. СПб., 1907).

власника, в якого він був виявлений у XIX ст.). Список Биховця подає оригінальний власний виклад подій з XIII і до середини XVI ст.

Автори літопису були обізнані із сучасною їм історичною літературою Західної Європи, Московського князівства та Польщі. Вони посилаються на свідчення різних істориків. Крім хронологічного викладу в літопису є кілька повістей-вставок. Серед них вирізняється майстерністю викладу «Похвала о великомъ князе Витовте», написана в душі давньоруських «Похвал». Західноруський літопис містить багато матеріалу з історії українських і білоруських земель. Є там спеціальна повість «О Подольской земли» — про завоювання Поділля литовськими князями. Літопис написано українсько-білоруською літературою і діловодною мовою — тодішньою офіційною мовою Литовської держави.

Короткий Київський літопис. Частина Супросальського списку, як вважають дослідники, становить окремих літопис, що його умовно назвали Коротким Київським літописом. Складається він з трьох частин: у першій конспективно і хронікально викладається історія від 862 до 1500 р.; друга частина містить виписки і реферати із Західноруського літопису, в яких відчувається виразна симпатія до литовських князів; третя частина — це повість про перемогу князя Костянтина Острозького над військами Василя III під Оршею. Повість завершується записом 1543 р. У Короткому Київському літопису подано відомості про найвизначніші події історії: здобуття турками Константинополя (1483), нове зруйнування кочовими ордами Києва 1482 р., здобуття Смоленська московським князем у 1516 р. Україні приділено увагу за 1480—1500 рр. (переважно опис діяльності князя Острозького). Таким чином, на обох історичних творах цієї епохи позначилася ідеологія феодалів з досить виразною орієнтацією на Литовську державу.

Друга половина XVI — перша половина XVII ст. що до розвитку історичних знань окреслюються як оригінальний період їх піднесення. З погляду соціальних та політичних умов це був час посилення наступу на Україну польських феодалів, посилення феодално-кріпосницького гноблення, що супроводжувалося національними та релігійними утисками. Водночас це був період зростання народного опору гнобителям, який завершився визвольною війною українського народу і воз'єднанням України з Росією.

Саме боротьба народних мас і становила основу піднесення культурного руху, в тому числі й в галузі історії. Проте обставини ускладнювалися специфічними умовами на ідеологічному фронті. Свій наступ на українські землі польські феодалі прикривали ідейними постулатами католицизму та унії, боротьбою проти православ'я. А це в свою чергу розширювало фронт опору магнатсько-шляхетській агресії. Проти католицизму та уніатів виступила частина православного духівництва. Як і в Німеччині під час реформації, на Україні в кінці XVI ст. певна частина нижчого православного духівництва, що досить тісно була пов'язана з умовами життя селян та ремісників, виступила провідними діячами в ідеологічній боротьбі проти католицизму та унії. З'являється ряд полемічних публіцистичних творів, спрямованих проти унії: «Ключ царства» Герасима Смотрицького, «Плач» Мелетія Смотрицького, «Апокрисис» Христофора Філарета, «Палінодія» Захарія Копистенського та ін. Дискутувалися деталі догматів християнства. В цьому колі тогочасних публіцистів сформувався думка, що потрібна й історична аргументація в ідеологічній боротьбі. За цих умов центри православ'я на Україні — монастирі, братства, навчальні заклади (Острозька школа, Київський і Львівський колеґіуми) стають базою для історичних досліджень. Оскільки ідеологічна боротьба відбувалася переважно в сфері церковно-релігійній, то, природно, це не могло не вплинути на релігійну, історіософську основу тогочасних історичних творів.

Історичні праці того часу можна поділити на дві категорії. Перша — це літописи (Баркулабівський, Густинський, Львівський, Літописець Волині і України), що виражали ідеологію українських феодальних (духовних і світських) верств, друга — це твори, які подають історичну концепцію в народній інтерпретації, а це, в свою чергу, дає підставу говорити про наявність народної традиції у формуванні історичних знань цього століття. Загалом можна зазначити, що в умовах наростаючої боротьби українського народу проти соціального і національного гноблення інтерес до історичного минулого був великий: історичними відомостями оперували в ідеологічній боротьбі, що супроводжувала безпосередньо класову і національно-релігійну боротьбу. Літописів у цей час було, напевно, значно більше, ніж дійшло до нас, написання їх технічно полегшувалося, оскільки їх вже писали на папері.

Баркулабівський літопис (від назви села Баркулабове недалеко від м. Могильова, де його було знайдено). Автором цього літопису вважають священника місцевої церкви Федора Филиповича¹⁰. Написано літопис на рубежі XVI—XVII ст. Останні записи зроблено за 1608 р. Хоч твір було підготовлено в Білорусії, автор приділив значну увагу історії України. Центральним у літописі є виклад подій з життя українських і білоруських земель середини і другої половини XVI ст., насамперед — боротьби проти наступу польських магнатів і шляхти. Не буде перебільшенням сказати, що літопис є яскравою пам'яткою співробітництва українських і білоруських тогочасних діячів культури.

Починається літопис описом Брестського собору 1596 р., на якому було прийнято унію. Автор твору викриває ворожість його рішень щодо України і Білорусії, приділяє значну увагу викриттю агресії польської шляхти і католицької церкви проти них. Відчувається, що автор сам брав участь у боротьбі проти католицизму, він виступає у творі ідеологом православ'я. В ідейному відношенні літопис перегукується із згаданими вище антиуніатськими публіцистичними творами. Його автор прихильно описує повстання під проводом Наливайка, засуджує розправу польських феодалів над повсталими, далекоглядно бачить порятунок для українського народу в єднанні з Російською державою, уболіває за події, що відбуваються там. Зокрема, він співчутливо ставиться до боротьби в політичних колах Москви за зміцнення централізації, викриває децентралізаторські тенденції тощо. Літопис різко засуджує польсько-шведську інтервенцію початку XVII ст. проти Росії, авантюру польської шляхти із самозванцем тощо. Він містить багато записів, які змальовують побутові деталі життя українського та білоруського населення — селян, ремісників. В історіографічній літературі про літопис говориться, що він становить важливу письмову пам'ятку, яка характеризує ідеологію проміжних верств українського і білоруського суспільства кінця XVI і початку XVII ст., переважно тих шарів нижчого духовництва, що були близькі до народу¹¹.

Густинський літопис (від імені Густинсько-

го монастиря на Лівобережжі; тепер с. Густин Прилуцького району Чернігівської області). Оригінал до нас не дійшов, зберігся лише список, зроблений в 70-х роках XVII ст. ієромонахом цього монастиря М. Лосицьким. Дослідники літопису висловили досить обгрунтовану думку, що його автором був відомий публіцист першої половини XVII ст. З. Копистенський. Густинський літопис виділяється серед історичних праць сучасників. Одна з його відмінностей полягає в тому, що за формою подачі матеріалу — це не хронікальний виклад, а *систематизована розповідь* про минуле. До того ж написано твір літературною українською мовою, близькою до тогочасної народної мови.

З. Копистенський був обізнаний з сучасними йому відяннями в зарубіжній історіографії. Він, наприклад, так формулює питання про завдання історії як галузі освітніх знань: «Для чого чоловікові читання історій єсть барзо потрібно?» і відповідає: «Коли б не описано і світові не оголошено, разом з тілом безвісті все пішло б у землю і люди, як у темряві перебували, не знали б, що в минулі віки діялося».

Перша частина твору — зведені відомості про історію України з часів Київської Русі до кінця XVI ст. Автор використав різноманітні джерела — вітчизняні літописи, зарубіжні хроніки. На відміну від багатьох літописів це не просто компілятивний виклад, а оригінальне тлумачення історичного процесу. Копистенський приділяє велику увагу зовнішньому становищу України, що була жертвою турецької і золотоординської агресії, експансії і відвертого розбою польських феодалів. Він звертається до фактів історії тодішньої Російської держави, відмічає спільність походження росіян і українців.

Друга частина твору присвячена подіям кінця XVI — початку XVII ст. Тут автор виступає як сучасник і учасник подій. Він розглядає два питання — діяльність запорізьких козаків та запровадження унії і опір цьому заходові з боку різних груп українського населення. Свої погляди на запорізьке козацтво Копистенський виклав у розділі «Про походження козаків». Це одна з перших історичних праць, присвячена феномену запорізького козацтва. Автор вбачав у ньому силу, здатну протистояти зовнішній агресії. Два спеціальні розділи присвячені унії: «Про запровадження нового календаря» та «Про початок унії». Автор, активний учасник полемік з католицьким і уніатським духовництвом, викриває суть унії як ворожого

¹⁰ Див.: Довнар-Запольский М. В. Баркулабовская летопись. — Университетские известия. К., 1898, № 12. Прибавление, с. 1—38; К., 1907, № 12, с. 1—12.

¹¹ Див.: Марченко М. І. Українська історіографія (з найдавніших часів до середини XIX ст.). К., 1959, с. 33—36.

щодо українського народу заходу. Щоправда, при цьому він не торкається соціальної суті унії і його полеміка сто-сується лише сфери богословських уявлень.

Львівський літопис. Таку назву цьому творові дали перші видавці. Автор праці (а ним дослідники вважають Михайла Гунашевського, вихідця з дрібної української шляхти) назвав її «Исписаніє літом от рождества Христова... і по нїм ідущим»*. Здобувши освіту в Замойській єзуїтській академії, М. Гунашевський не порвав з православ'ям, брав активну участь у громадському житті Львова, перебував у Запорізькому війську, на різних посадах у гетьманському уряді. В його житті виразно виділяються два етапи діяльності. Перший — перебування у Львові, зв'язки з Львівським братством, якому він і подарував свої рукописи. Історики вважають, що в цей час Гунашевський дотримувався прогресивних поглядів, був рішучим противником унії. На цей період і припадає його праця над літописом. Другий етап діяльності — участь в громадсько-політичному житті України, службово-діяльність; в ці роки літописанням він не займається.

Досить вимогливо поставився Гунашевський до джерел своєї праці. Збірник, в якому міститься літопис, становить чималу книгу з різноманітних джерельних матеріалів. 90 сторінок його — це цитати, афоризми; понад 60 сторінок — документи антиуніатського характеру, в тому числі знаменита «Пересторога»; понад 50 сторінок — різні твори церковної літератури; майже 40 сторінок становлять лікарські поради; понад 30 сторінок — справи особистого архіву Гунашевського. Отже, як бачимо, автор користувався різноманітним джерельним матеріалом, надаючи цьому питанню великого значення.

Літопис складається з трьох частин: перша — хронікальний виклад подій до 70-х років XVI ст.; в другій короткі нотатки чергуються з розгорнутим викладом, який охоплює кінець XVI — початок XVII ст. (до 1618 р.); третя містить розгорнутий виклад подій, що охоплює тридцятиріччя — 1619—1649 рр. Першу і другу частини автор склав на основі письмових і усних джерел, третю написав як сучасник і активний учасник подій.

Щодо змісту праця досить цілеспрямована. Автор ставив своїм завданням змалювати поневолення України

іноземними загарбниками в особі литовських і польських феодалів та правомірність і необхідність боротьби народу проти іноземного гноблення. Відповідно до такого ідейного задуму Гунашевський насамперед відзначає ті дати і події, що розкривають такий задум. Перед власне літописом, що починається з 1498 р., є такий запис: «Року 1339. Польський король Казимир здобув Львів (мешканці якого) піддалися самі: забрав великі скарби, срібла, золота, коштовного каміння... два замки — високий і низький дерев'яні спалили».

Далі: «1471. Король Казимир перетворив Київське князівство на повіт воеводства під владою Литви. Першим старостою [став] Литвин Гоштольд». Зупиняючись на цих подіях, автор ніби фіксує віхи втрати українськими землями незалежності і відірваності їх від інших руських земель. Під 1578 р. історик відзначає підступну стра-ту у Львові Івана Підкови, розцінюючи цю подію як розправу з українським населенням, що виступило проти окупантів. З підвищеною увагою та пошаною описує Гунашевський наростання народного опору, особливо в період 1618—1648 рр. Розповідаючи про діяльність запорізьких козаків, він вдається до яскравих порівнянь. Наприклад, пише з почуттям гумору про події 1630 р.: «на Україні козаки броїли і ляхом деспекти чинили, німців, як мух били, місто палили...» Дослідники тексту літопису особливо підкреслюють важливість свідчень автора про події 1630 р. В літопису описано й перший етап визвольної війни українського народу у 1648—1649 рр.

Острозький літописець опубліковано радянським істориком М. М. Тихомировим¹². Текст літопису також подано як додаток у згадуваній праці українського радянського історика О. А. Бевзо (с. 125—140). Є підстава вважати, що цей твір — результат зусиль кількох авторів, про що свідчать творчі почерки і стилі праці. Твір охоплює час з 1500 р. до кінця 30-х років XVII ст. Щодо ідеологічно-політичного спрямування в ньому є багато спільного з Львівським літописом. Він має виразне антикатолицьке і антиуніатське локальне спрямування, зосереджує увагу, зокрема, на подіях, пов'язаних з м. Острогом, його околицями та діяльністю родини князів Острозьких. Так, зокрема, кілька разів з пошаною говориться про деяких осіб з цієї родини. Осо-

* Найновіша публікація здійснена радянськими істориками. — Див.: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1971, с. 99—124.

¹² Див.: Исторический архив. Т. 7. М., 1951. Острожская летопись,

бливо увагу приділено Василеві Острозькому в зв'язку з його смертю 1608 р.: «который бул великий милостник набоженства кгрецького, монастири побудував, маєтності надавал, навіть і до міських церков маєтності надал, на шпіталь і на школи місто надал Сурож з селами...» Та згодом представниця цієї князівської родини Анна-Алоїза стала фанатичною католичкою, ренегаткою свого народу і розгорнула бурхливу діяльність у поширенні католицизму та унії. Літопис викриває підступні дії «преднареченной княжні, которая у Острозі панувала, розмаїтими способами примушувала до унії... маючи гнів на православних і ненависть». Розповідь сповнена яскравих епізодів, наприклад, про охрещення кісток батька Анни в католицьку віру. В цих місцях виклад набуває громадянського пафосу й гніву, спрямований проти всієї системи феодальної Речі Посполитої.

Острозький літописець становить інтерес і як джерело історії м. Острога та його околиць; в ньому багато побутових деталей з життя населення цього регіону, в тому числі відомості про погоду, ціни на продукти тощо. Проте він не так глибоко висвітлює події, як Густинський чи Львівський літописи.

Крім безпосередньо історичних праць з XVI і початку XVII ст. до нас дійшли мемуари різних осіб, що частково висвітлюють питання історії України. Мемуари мають, зрозуміло, насамперед джерелознавче значення, але не позбавлені й певних історіографічних спрямувань. Частина їх написана мешканцями України й Польщі, частина іноземцями, які з різних причин перебували тоді на Україні.

Серед праць українських мемуаристів виділяються записки («витяги») Михалона Литвина. В них є багаті відомості про побут жителів України й Литви, цінні відомості про внутрішні соціально-економічні відносини, побут шляхти, важке становище селян та ремісників. М. Литвин був прихильником установаження могутньої централізованої державної системи в анархічній Речі Посполитій і в зв'язку з цим позитивно оцінює і навіть ідеалізує політику руського самодержжя Івана IV (Грозного).

Білоруський шляхтич Федір Євлашевський у своєму щоденнику викладав оригінальні спостереження про культуру і побут шляхетського стану України, Білорусії та

* Уривки з мемуарів частково або повністю опубліковано у збірнику «Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси», вып. 1 (XVI ст.). К., 1890; вып. 2 (первая половина XVII ст.). К., 1896.

Литви. З іноземних мемуаристів, що перебували в XVI—XVII ст. на Україні і залишили свої спогади, слід назвати Гійома Левассера де Боплана, французького інженера, що 1630—1648 рр. перебував на Україні як службовець польського уряду. У своєму «Описании Украины» * він виявив велику спостережливість і вміння узагальнювати, його описи досить точні і становлять важливе джерело з історії України за першу половину XVII ст. Щоправда, Боплан як іноземець не все зміг зрозуміти в житті українських селян та козаків.

Цікавим є щоденник австрійського дипломата Еріха Лясоги, який перебував на Україні між 1588—1594 рр. Щоденник містить важливі відомості про суспільні відносини на Україні того часу, побутові деталі.

Групу мемуаристів становлять представники Польщі, які брали найдіяльнішу участь в різних сторонах життя тодішньої Речі Посполитої. Це, зокрема, витяги із записок відомого польського військового діяча, батька короля Яна III — Якова Собеського, що склав «Ліаріуш Хотинського походу». В записках Собеського міститься досить оригінальний матеріал про битву під Цецорою в 1620 р. та Хотином у 1621 р. (щоправда, автор схильний применшувати роль українських козаків у цих битвах). Невідомий автор — польський шляхтич у «Щоденнику походу проти козаків» (1625) та католицький монах С. Окольський в своїх щоденних записках зупиняються на придуманні селянсько-козацьких рухів 1625 і 1637—1638 рр. Ці мемуаристи виправдовують люті розправи польських шляхетських військ з українськими селянами і козаками.

Всі відмічені вище історичні праці належать в основному до однієї і тієї ж течії — феодальної історіографії, що відображала в кінцевому підсумку ідеологію українських феодальних верхів. Та в умовах розгортання боротьби народних мас проти своїх класових гнобителів формується й нова течія, що відображала ідеологію селян, рядових козаків, ремісників, — народні традиції в історіографії. Представлена ця течія двома основними групами пам'яток: творчістю визначного представника полемічної літератури І. Вишнеського та народними історичними піснями і думами.

* «Описание» Боплана опубліковано в «Мемуарах, относящихся к истории Южной Руси» (вып. 2, с. 287—388). До них додано географічну карту Київського, Чернігівського, Подільського, Брацлавського і Волинського воєводств, а також Покуття.

Дослідники творчого шляху Івана Вишенського (зокрема, Ів. Франко) вважають, що той народився десь близько 1550 р. у галицькій містечку Судова Вишня в родині міщан або дрібного українського шляхтича, а помер у 20-х роках XVII ст. Здобувши початкову освіту, Вишенський в подальшому опинився в бурхливому потоці громадського життя, займався самоосвітою. Сучасники, в тому числі й вороги, визнавали неабияку ерудованість Вишенського. І. Франко так характеризував цю оригінальну постать: «Перша й найвидатніша ознака характеру Вишенського — це живе чуття і жива фантазія, тобто те, що становить поета, пропагандиста, агітатора»¹³. У 70-х роках XVI ст. Вишенський назавжди оселяється в Афонському монастирі (Греція), та він ніколи не поривав зв'язків з батьківщиною, брав найдіяльнішу участь у боротьбі проти унії. Свої погляди щодо становища на Україні Вишенський виклав у ряді так званих послань. Це, безумовно, оригінальні пам'ятки політичної та історичної думки кінця XVI — початку XVII ст.

Відомі такі послання: «Послание до всѣх обще в Лядской земли живущих», «Писание до князя Василя», «Краткословный отвѣт Петру Скарзіе», «Зачапка мудраго латынника з глупым русином», «Послание Львовскому братству» та ін. Автор готувався видати свої праці у вигляді «Книжиці» (збірник). Тоді було модно таку книжку присвячувати якійсь особі, як правило, багатому патроні. Вишенський не відступає від цих традицій, але присвята його оригінальна: «всім православним християнам, братствам и всем благочестивим, в Малой России в короне польской жительствоющих», тобто автор апелює до широких народних мас. Вживаючи термін «Мала Росія», він підкреслює цим спільність історичної долі українського і російського народів, а сучасне йому становище України розглядає як тимчасове перебування під шляхетською владою. Твори Вишенського за його життя не вийшли друком, але були дуже популярні, їх переписували, вони мали значне поширення серед населення України. Отож, їхня роль у громадському житті була дуже великою.

Вишенський був сином свого часу, а відтак історичні явища сприймав кризь призму релігійного світогляду, навіть свої радикальні погляди на суспільні події формулював у вигляді положень лівої течії реформаторства, як Томас Мюнцер в Німеччині під час Селянської війни. Уже

Іван Франко відмічав, що Вишенський ніби якийсь Гуттенен «кидає в народ свої палкі послання». Й справді, у виступах Мюнцера та Вишенського є багато співзвучного щодо політичних принципів. Ф. Енгельс, говорячи про виступи Мюнцера, зауважує, що, на думку останнього, «головними винуватцями лихварства, злодійства і розбою є князі й дворяни; вони привласнюють собі всяке створіння: рибу в воді, птаха в повітрі, все, що росте на землі. І після цього вони ще проповідують біднякам заповідь: не крадь. Самі ж вони забирають все, що тільки потрапляє під руку, грабують селянина і ремісника, деруть з них шкуру...»¹⁴. Аналогічні висловлювання знаходимо і в посланні І. Вишенського до єпископів-ренегатів: «Не ваши милости ли оголодеваете и жадными чините бедных подданных, той образ божиї што и вы носячих... Не ваши милости ли сами обнажаете, из оборы коні, волю, овці у бедных подданных волочите, дани пьяняжные, дани пота и труда, от них вытягаете, от них жива лупите, обнажаете, мучите, томите... зимой и летом, в непогодное время, гоните...»¹⁵. Однак слід підкреслити, що між Мюнцером і Вишенським була й значна відмінність. Якщо Мюнцер дійшов до революційних закликів про бойові дії проти гнобителів, то Вишенський обмежується лише закликами до пасивного опору.

Історичні погляди і концепції Вишенського пройшли ніби два етапи. На першому — 70—80-ті роки XVI ст. — мислитель приділяє головну увагу викриттю унії, її антинародного змісту. Він спромігся піднятися над суто церковно-догматичними питаннями і зробити висновок, що запровадження унії великою мірою позначилося на соціально-економічних, політичних, а також національно-релігійних сторонах життя і становища на Україні. В посланні «До всѣх обще в Лядской земли живущих» ці погляди викладено найбільш концентровано: «Ознаймую вам народу руському, литовському і лядському, як земля, по которой ногами вашими ходите и в ней же в жизнь сию рождением произведени есть и ныне обажаете, на вас перед господом богом плачет, стогнет и вопиет...»¹⁶. Своєрідною мовою церковно-релігійної публіцистики змальовує автор важке становище на Україні.

¹⁴ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 354.

¹⁵ Вишенський Іван. Вибрані твори. К., 1959, с. 86.

¹⁶ Там же, с. 77—78.

¹³ Франко І. Іван Вишенський і его твори. Львів, 1895, с. 464.

На другому етапі (кінець XVI — початок XVII ст.) розуміння Вишенським суспільних процесів та оцінка їх підносяться на новий, вищий ступінь. Автор вже бачить суть соціальної структури феодального суспільства, його поділ на привілейований клас — феодалів і пригноблену масу — селян. Він приходять до висновку, що українські пани такі самі гнобителі, такі самі паразити, як і польські. Мислитель-історик так формулює постулат про поділ сучасного йому суспільства на антагоністичні верстви: «Прото ведаючи вы о сем, православні християне... на панов же ваших руського роду, на сыны человеческие не надеетесь. В них же несть спасения»¹⁷. Сюжетів аналізу антагоністичних відносин тогочасного суспільства у Вишенського багато. І щоразу цей аналіз у нього дедалі глибшає. Вишенський вже близько підходить до розуміння того, що пригнобленим масам треба ставати на шлях боротьби. «Не надейте же ся ныне, не надеетесь завтра, не надеетесь по завтраю в предущее время и веки веков»¹⁸. Не сподіватися на допомогу панів та попів у боротьбі проти польських феодалів, а збирати власні, народні сили закликав Вишенський. «Такий є кінець,— зауважує І. Франко,— того громового послання, того могутого маніфесту талановитої незалежної особистості, гордої своєю правотою і своїм почуттям душевної солідарності з масами рідного народу»¹⁹. У конкретних обставинах початку XVII ст., коли Вишенський писав свої полум'яні рядки, такий заклик був найбільш правильний. Його положення фіксують становище в історичному плані, як воно складалось,— відбувався процес збирання і консолідації сил українського народу.

У XVI і на початку XVII ст. український народ створив ряд поетичних пам'яток: це особливий тип фольклору — *думи* та досить численні *історичні пісні*. Загально визнано, що в цих видах народної творчості відображено різні сторони життя народу, зокрема його боротьба за соціальне і національне визволення. Та водночас історичні пісні є й історіографічним матеріалом, про що наголошували — кожен свого часу — О. С. Пушкін, М. Максимович, Т. Г. Шевченко, історики-декабристи К. Рилев та Ф. Глинка. Глибоко й образно про значення в історіографії цього виду пам'яток зазначав М. В. Гоголь: «Они

надгробный памятник: камень с красноречивым рельефом, с исторической надписью... Историк не должен искать в них показания дня и числа битвы или точного объяснения места, верной реляции. Но когда он захочет испытать дух минувшего века... тогда он будет удовлетворен вполне: история народа разоблачится перед ним в ясном величии»²⁰.

В думках та піснях тих століть відображено багато граней життя народу. Дослідники-літературознавці вирізняють в цьому відображенні такі цикли: боротьба проти турків і кочових орд, боротьба проти польської шляхти, соціальні мотиви. В історіографічному аспекті ці три цикли своєрідно зливаються і переходять у монолітну фіксацію й інтерпретацію життя народу, пригноблених нівів феодального суспільства. Насамперед виразно виступає обурення селянства зростанням панщини і різних феодальних поборів: «по всіх селах нема добра, і в нас таке лихо», тому й «пожурились славні козаченьки, гей, гей у неволі». Система феодальної експлуатації в Речі Посполитій робила життя селянства нестерпним. Нагорі ієрархічної драбини були магнати, що сиділи в укріплених замках, а внизу орендарі — безпосередні збирачі податків: «Гей ви рандарі [орендарі]... на милю по три корчми становили, великі мита брали, від возового по півзолото-го, від пішого — по два гроші. А ще не минали сердешного старця — відбирали пшоно та яйця». Такі і подібні уривки з народних пісень безпосередньо перегукуються з викривальними рядками на цю тему в творчості І. Вишенського.

Думи й пісні не лише фіксували наростання феодального гніту, в них містилися й досить змістовні узагальнення, сповнені глибокого розуміння соціальних відносин тих часів: «мужики... роблять ще й працюють тим преражам та й панкам».

Протест проти гноблення набирив різних форм. Зокрема, це були втечі. Про них розповідали багато побутових пісень. Як правило, втечі були груповими, втікачі організовувалися в загін, готовий чинити збройний опір. Втікали у так звані «порожні» землі, але там поряdkували турки і татари, з якими втікачам доводилося вести збройну боротьбу. В народному уявленні, як воно зафіксоване в піснях, втікачі вели боротьбу за повернення старожитніх земель. Втікачі і мисливці-лицарі відправля-

¹⁷ Вишенський Іван. Вибрані твори, с. 79.

¹⁸ Там же, с. 100.

¹⁹ Франко Ів. Зібрання творів у 50-ти т. Т. 30. К., 1981, с. 104.

²⁰ Гоголь Н. В. Полн. собр. соч., т. 8. К., 1952, с. 90—91.

ються в Черкень-долину, щоб звести рахунки із старим ворогом. Черкень-долина — поетичний узагальнений образ місця, де відбувалися битви з кочовиками, фігурує в багатьох піснях та думах. Так, у думі «Іван Коновченко» говориться:

Котрий охотник пойти ізо мною
На Черкень-долину гуляти,
Слави, царствія козацькому війську
заживати...*

Боротьба проти могутніх тоді турецьких феодалів посідає значне місце в народній творчості. Думи «Втеча з турецької неволи», «Плач невільників» сповнені великого громадянського звучання й мужності і водночас віри в перемогу над лютим ворогом. В процесі цієї звитяжної боротьби народ стихійно створював свої бойові форпости. В цьому зв'язку в думах і піснях найчастіше згадуються Корсунь, Умань, Побережки (наприклад: «А зішлися побережці та й стали гадати» та ін.). Протягом XVI і на початку XVII ст. було досягнуто значних успіхів, кочовиків потіснили на південь, лісостепові райони відродилися для мирного життя.

Багато уваги народні думи й пісні приділяли Запорізькій Січі, виникнення і зміцнення якої народ розглядав як справу своїх рук, зусиль і боротьби (звідси ж, до речі, вихваляння Січі і навіть ідеалізація її). У кожній думі чи пісні підкреслювалося, що героями боротьби були вихідці з народу. Такими, зокрема, є історично достовірні постаті народних героїв — козак Голота, Іван Коновченко, Хвесько, Ганжа Андибер, Гнат Голий та інші.

Народна пам'ять досить точно зафіксувала й донесла до нас складність соціальних відносин в поселеннях-слободах, що виникали на колишніх визволених територіях з селян-втікачів. У слободах не було такого панщинного гніту, як у місцях, звідки вони втекли («Тут тишина, вся старшина не має ж їм діла... щезло лихо, живуть тихо, не дають подачі»), але в тих конкретних умовах, на тому рівні розвитку продуктивних сил люди «не вийшли за рамки станового ладу, а тільки утворили новий стан і в новому становищі зберегли свій попередній спосіб праці

* Біля сучасного села Бране Поле (Богуславського району Київської області) є урочище «Черкес-долина» (див.: РЕУ, т. 1, с. 192). Отже, «Черкень-долина» у думі — не лише поетичний образ, а й реальна конкретна місцевість, де відбувалися бої втікачів з поневолювачами й загарбниками.

і розвинули його далі...»²¹. Поселенці-слобожани потрапляли у залежність від козацької старшини, яка досить швидко сформувалася там. В думі про козака Голоту змальовано узагальнений образ козака-нетяги, що веде боротьбу проти старшин-дуків: «Ой дуки... за вами всі луги й луки, — ніде нашому брату козаку-нетязі стати і коня попасти».

Згадувані вище народні герої боротьби з поневолювачами — козак Голота, Іван Коновченко, Хвесько, Ганжа Андибер, Гнат Голий — водночас є в народних піснях і думах борцями проти старшин-дуків. Отже, в народній творчості чітко відобразилися антагоністичні суперечності не лише між українським селянином, польським паном і татарським феодалом, а й між козаком-нетягою та дукою-срібляком. Це, безумовно, глибоке історіографічне узагальнення. Воно особливо важливе з огляду на фальсифікаторські твердження української дворянської та буржуазної історіографії про безкласовість української нації та відсутність класової боротьби всередині неї.

Успішна боротьба проти загарбників супроводжувалася, отже, заселенням Лісостепу і утворенням «козацької вольниці». Та з'явилася інша небезпека: з північного заходу наступали польські пани. В піснях фіксується, що, з одного боку, «витоптала орда кіньми маленькі діти», а з другого — «пани-ляхи». В народному уявленні ці дві сили стоять поруч: «лядський круль і турецький коноїд-паша». Повернені народом від турків і кочовиків землі стають відтепер ареною боротьби проти польських магнатів. З кінця XVI ст. цей регіон пережив кілька хвиль селянсько-козацьких великих і малих народних повстань. У думах і піснях оспівані — як народні герої — борці за визволення, учасники й керівники повстань проти польських феодалів Павлюк (Павло Бут), Іван Сулима, Наливайко, Яків Остриця, Тарас Трясило.

Отже, український народ, відмічав І. Франко, своєю кров'ю і своїми кістками писав історію боротьби за волю і в найтяжчу добу навали кочовиків («великої руйни») «не втратив думки про свободу»; усною творчістю він поставив «тривкий пам'ятник своєї здорової, розумної, чесної мислі, своєї прихильності до світла, справедливості».

²¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 72.

Розділ III. ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ НА УКРАЇНІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII—XVIII СТ.
[ЧАСИ ПІСЛЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ.
ПОЧАТОК РОЗКЛАДУ ФЕОДАЛІЗМУ
І ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН]

Півтораєста років (1654—1800) після возз'єднання України з Росією становлять окремий період у розвитку історичних знань. Це був час, коли склалися сприятливі умови для соціально-політичного та культурного піднесення українського народу, для поглиблення всебічних зв'язків його з російським народом. Почався новий етап і в співробітництві російських та українських істориків. В працях московських істориків XVII ст. («История» Ф. Г. Грибоедова, «Летописи о многих мятежах» тощо) незмінно присутня українська тематика: возз'єднання, війна за Україну з Польщею, Андрусівське перемир'я тощо. Праці російських істориків стали доступними для українських. Виразно позначаються взаємовпливи. Так, загальноросійського значення набув «Синописис» (про нього йтиметься нижче). У XVIII ст. співробітництво російських та українських істориків набуває ще більшої глибини й розмаху.

Усе це великою мірою сприяло піднесенню історіографічної роботи на Україні. Характерним при цьому є те, що на Правобережній Україні, яка залишилась під владою Речі Посполитої, літописання майже припиняється. Тут було створено лише кілька невеличких монастирських літописів. Центром історичних досліджень стає Лівобережжя (Гетьманщина). Виразно виступають три етапи цих досліджень: друга половина XVII ст.; перша половина XVIII ст.; друга половина XVIII ст.

На Лівобережній Україні (Гетьманщині) увага до історичних занять була зумовлена, насамперед, уже самим фактом возз'єднання України з Росією та переможним завершенням визвольної війни українського народу. Всі історичні праці містять оцінки цих подій. Праці Грабянки, Самовидця та Величка спеціально присвячені темі визвольної війни. Отже, в історичних працях з'являється нова тематика.

Центром занять в галузі історії стає тепер в основному Київська академія. Після возз'єднання заходами російського уряду її було реорганізовано, розширено навчальну базу, змінився й характер навчальної діяльності. Протягом певного часу Київська академія була єдиним вищим навчальним закладом для Росії та України.

В її діяльності поєднувалися навчальна і дослідна робота, зокрема в галузі мови, філософії, історії. Отож не дивно, що більшість істориків-українців тієї доби були вихованцями академії. Новою стає і форма викладу матеріалу. Це вже не літописі, а *систематичний виклад* на рівні досягнень тогочасної історіографії. В другій половині XVII ст. були написані «Хроніка» Феодосія Сафоновича, «Синописис» та «Літопис Самовидця».

«Хроніка» Феодосія Сафоновича. У 1672 р. був завершений один з перших історичних творів цього періоду — праця Феодосія Сафоновича. Ф. Сафонович — церковний діяч, ігумен Михайлівського монастиря у Києві та педагог Київської академії. Повна назва твору — «Хроника из летописцев стародавних, из Св. Нестора Печерського и иных, также из хроник польских о Руси, отколь Русь началася и о первых князях русских и по них дальших наступающих князях и о делах, собранная працею иеромонаха Феодосия Сафоновича, игумена монастыря Золотоверхого Киевского року от сотворения свету 7180, а от Рождества Христова 1672»²². Як бачимо, вже в самій назві зазначено джерела, якими користувався автор.

«Хроніка» складається з двох частин. Перша частина — з найдавніших часів до кінця XVI ст., друга — до третьої чверті XVII ст. В першій частині історик обстоює тезу про спільність історичної долі російського, українського та білоруського народів, в другій — проводить думку про те, що не лише Лівобережжя (Гетьманщина), а й Правобережжя та Галичина є власне українськими землями.

«Синописис». Повна назва — «Синописис или краткое собрание от разных летописцев о начале славено-российского народа». Тривалий час вважалось, що автором «Синописиса» був архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель. Та новітні дослідження радянських істориків спростовують це твердження. Гізель лише «благословив», тобто санкціонував, друкування книги. Найбільш імовірно, що автором твору був «типграф» (тобто керівник друкарні) Лаври Іван Армащенко²³.

²² Див.: Попов А. Обзор хронографов русской редакции, вып. 2. М., 1862; Рогозинский А. «Кройника» Ф. Сафоновича и ее отношение к «Киевскому Синописису» Иннокентия Гизеля. СПб., 1910.

²³ Див.: Чистякова Е. В. Синописис. — Вопросы истории, 1974, № 1, с. 218—220.

«Синопис» — невелика за обсягом книжка, написана яскравою тогочасною літературною мовою. Розрахована вона була на поширення історичних знань і дійсно невдовзі стала популярним посібником з історії. Виданий 1674 р. Лаврською друкарнею «Синопис», отже, був першою друкованою працею з історії України. А всього він перевидавався понад 30 разів. Видання 1680 р. було значно розширене автором.

Досить солідною є джерелознавча основа книги. Тут і «Повість временних літ», і ряд російських та українських літописів, і праці античних авторів та польських хроністів. Автор не просто компілює ці різноманітні джерела, а творчо переосмислює їх, а в ряді випадків полемізує з ними. На жаль, у тексті є неточності щодо фактичного матеріалу (дат), некритичне ставлення до окремих легенд та переказів.

«Синопис» готувався автором у 60—70-х роках XVII ст. — під свіжим враженням від возз'єднання України з Росією та складної дипломатичної і військової боротьби за Україну тих років. В ньому позитивно оцінюється акт возз'єднання, і, зокрема, в стилі епохи автор підкреслює в цьому зв'язку свою повагу до «пресветлого и благочестивого государя нашего... Алексея Михайловича». Взагалі увесь текст «Синописа» проінтяний прагненням довести спільність історичного процесу Росії та України. Праця починається викладом матеріалу про спільну сторінку історії східних слов'ян; підкреслено велике значення Київської Русі як спільної колиски братніх народів. Далі автор робить висновок, що возз'єднання України з Росією було історичною закономірністю. Значну увагу «Синопис» приділяє висвітленню спільної боротьби російського та українського народів проти татарських і турецьких феодалів. Дається опис «Мамаєва побоїща» 1380 р. та Чигиринських походів 1677—1678 рр. Все це безпосередньо зумовлювалося новою хвилею агресії султанської Туреччини в 70-х роках XVII ст. та необхідністю боротьби з нею. Така загальна ідейно-політична спрямованість була по суті заклик до зміцнення дружби і братерства російського та українського народів. «Синопис» уже в XVII ст. мав значне поширення в Росії, Білорусії та на Україні. Крім багатьох видань друкарським способом «Синопис» поширювався в рукописах, що свідчило про велику його популярність.

«Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, быв-

ших в Малой России по его смерти» — так було названо історичну працю, що з'явилась у 70-х роках XVII ст. Надрукована вона уперше була в Москві 1846 р.* В середині XIX ст. між істориками почалася дискусія щодо авторства цієї праці. Найбільш сумлінними і переконливими є дослідження М. Н. Петровського. Він спростував гіпотези про авторство Федора Кандиби, довівши, що автором був відомий представник козацької старшини, генеральний підскарбій у гетьманських урядах XVII ст. Роман Ракушка-Романовський, що жив між 1620 та 1703 рр.

«Літопис Самовидця» — своєрідна монографія про визволення українського народу, возз'єднання України з Росією та історію України в другій половині XVII ст. Твір починається 1648 р. і завершується подіями 1702 р. Він складається з двох частин: перша висвітлює події визвольної війни та 60-х років, друга — наступного періоду. Вважають, що першу частину автор написав після значної підготовчої роботи, переосмислення матеріалу, друга являє собою нотатки учасника подій. Автор вважає, що війна українського народу під проводом Б. Хмельницького була справедливою і закономірною відповіддю на утиски польських магнатів і шляхти: «Початок і причина війни Хмельницького ест едино от ляхов на православие гонение и козакам отягощение». Матеріал викладено яскраво. Ось чому уривки з твору часто цитують історики, їх включають до хрестоматій.

Досить чітко автор виступає як представник козацької старшини, що була при владі і негативно ставилася до народних мас: «Рідкий в той криві і на той час рук своїх не умочил і того граблення тих добр не чинил. И на той час туга великая людям всякого стану значным была и наруганья от посполитых людей, а найбільше от гультайства, тоест от броварников, вынников, могильников, будников, наймитов, пастухов же, любо бы, який чоловік значній і не хотіл привязоватися до того козацкого войска, тилько мусів задля позбитя того насмівиска і нестерпних бід в побоях, напоях і кормах незвичайних, и тіі мусіли у військо приставати до того козацтва». Коментарі, як кажуть, зайві. Автор досить чітко заявляє, що активність народних мас — будинків, наймитів, пастухів —

* У 1971 р. видавництво «Наукова думка» видало «Літопис Самовидця», підготовлений до публікації співробітниками Інституту історії АН УРСР.

в роки визвольної війни його лякає, він боїться повторення таких явищ.

Самовидець позитивно оцінює результати визвольної війни, возз'єднання, діяльність Б. Хмельницького. Але в усіх цих подіях він бачить діяльність насамперед козацької старшини і вважає, що вона є законним спадкоємцем здобутих перемог. Ця теза потім була сприйнята дворянською історіографією. Як активний учасник і свідок подій, коли «сам там был и набраемся страху немалого», автор привносить багато суб'єктивного в оцінку й кваліфікацію подій. Та загалом твір цінний і як пам'ятка історичної думки епохи, і як джерело з історії України XVII ст.

Перша чверть XVIII ст. ознаменувалася виразним піднесенням історичної думки в Росії, що було безпосереднім наслідком реформ Петра I, зокрема в галузі культури. Показовим щодо цього є те, що авторами історичних праць виступили активні учасники реформ. Щоб подолати обмеженість літописних традицій, в Росії було здійснено переклади тогочасних західноєвропейських істориків (Пуфендорфа, Баронія, Стратемана), перекладаються на російську мову праці античних авторів (Юлія Цезаря, Йосифа Флавія тощо). Петро I сформулював завдання історичних занять, підкреслюючи, що він «желаєт ведать російского государства историю..., а не о начале света...». Це було натяком на звичай літописців починати праці біблійною легендою про створення богом світу.

Конкретним результатом заходів, вжитих Петром I у галузі історіографії, була поява праць О. І. Манкієва «Ядро российской истории» та В. М. Татищева «История Российская» (опрацьована в 20—40-х роках XVIII ст.). Хоч автори як представники дворянства дотримувалися середньовічних історіографічних постулатів, проте в їхній методиці викладення матеріалу та інтерпретації його відчувуються вже нові віяння, подих нових часів. В цих працях міститься, зокрема, багатий матеріал про старожитню територію України. Автори користувалися джерелами, які потім загинули, отже, їхні записи є єдиним свідченням про ряд явищ минулого України*.

Всі події і процеси розвитку російської історіографії мали вплив і на розвиток історичної думки на Україні,

представленої в ті часи працями Ф. Прокоповича, Г. Грабянки, С. Величка та ін. *Феофан Прокопович* — професор Київської академії, соратник Петра I в галузі культури. Головна його праця — «История императора Петра Великого от рождения до Полтавской баталии и до взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне включительно» — апологія царювання Петра I і його реформ. Автор спиняється і на питаннях історії України, точніше, тогочасних російсько-українських відносин. Історик засуджує політику гетьмана Мазепи, характеризуючи його як людину підступну та хитру. У вірші-сатирі «Каяття запорожця» автор змальовує муки сумління козака, що опинився в таборі Мазепи²⁴.

У першій половині XVIII ст. на Україні було створено історичні праці: «Літопис Грабянки», «Краткое описание Малороссии», «Літопис Величка».

«Действия презельной брани Богдана Хмельницкого» — таку назву мала праця *Григорія Грабянки*, завершена ним у 1710 р.* Автор характеризує її як таку, що «з розних летописцев и из диариуша на той войне писанная, в граде Гадяче, трудом Григория Грабянки собранная и самобитных старожиллов свидетельства утвержденная». Грабянка належав до старшинської верхівки Гетьманщини (полкової і почасти генеральної), обіймав значні посади в державному апараті, був діяльним прихильником збереження і розширення прав козацької старшини, зокрема досить активно виступав проти діяльності Малоросійської колегії. За перо історика Грабянка, отже, взявся не ради розваги й розради, а вбачаючи в історичній праці важливу зброю у боротьбі за ту політичну лінію в тогочасному житті, яку він обстоював.

Свою працю Грабянка починає з «Объявления к читателю, кое ради вины сия история начатся писатся». Як і російський історик Татищев, Грабянка вважає, що історичні знання мають служити завданням політичної боротьби, а не просто бути моралізуючими мотивами (а саме такої думки дотримувались історики середньовіччя). Грабянка окреслює поняття території України як об'єкт свого викладу. Це не лише колишня Гетьманщина, а й «воеводство Київське, Брацлавське, Подільське, де те-

²⁴ Див.: *Черепнин Л. В.* Русская историография до XIX века, с. 152—156.

* Літопис був виданий у Києві в 1854 р. Тимчасовою комісією з вивчення давніх рукописів.

* Користування працями О. І. Манкієва та В. М. Татищева вимагає певних застережень і критичного підходу, бо в них (особливо у праці Татищева) є неточності.

чуть ріки Дністер, Буг, Горин, Дніпро, Десна, Сурож аж до Чорного моря», тобто Правобережжя та Південь. Твір Грабянки складається з трьох частин. Перша — реферативний виклад історії України з найдавніших часів до визвольної війни; друга, основна частина, — події визвольної війни; третя — історія України після смерті Богдана Хмельницького до 1709 р. включно. Як і Самовидець, Грабянка досить докладно описує воєнні дії та політичні заходи Хмельницького. В центрі праці особа «вернейшого російського сына, благоразумного вождя» — великого гетьмана. Як і в Самовидця, у Грабянки чимало натуралістичних описів кривавої різні. На думку історика, це мало довести, що «значним людям» з пастухами не по дорозі. Взагалі слід зазначити, що як в «Літопису Самовидця», так і в «Действиях презельной брани...» Грабянки виразно виступає концепція так званого старшинського автономізму (переважна частина старшини тоді вважала, що потрібно зберегти систему державної організації України під зверхністю Російської держави, як вона склалася безпосередньо після Переяславського акта). В цьому сенс історичних екскурсів та історичних аргументів, якими оперують у своїх працях обидва ці історики. Вони тверезо оцінюють зовнішньополітичне становище України — небезпеку від Речі Посполитої та турецько-татарських феодалів, що грізними хмарами нависла над Україною. В їхніх історичних сюжетах проводиться думка про необхідність боротьби за Правобережну Україну з панівною шляхтою та за її Південь — з турками. Тільки під зверхністю Російської держави, стверджували вони, буде забезпечено інтереси українського народу. Водночас на численних прикладах того, як царська адміністрація закріплювала за старшиною й монастирями привілеї та маєтності, історики показували ту особисту користь, що мала українська старшина від царизму.

У 30—50-х роках XVIII ст. в старшинських колах стало модою створювати власні невеличкі праці. Такими є, наприклад, «Чернігівський літопис», «Літопис Я. Ю. Лизогуба», «Краткое описание Малороссии». Пізнавальне значення і роль їх в українській історіографії незначні. Здебільшого це були переспіви зазначених і проаналізованих вище праць. Так, автор (невідомий) «Краткого описания Малороссии» (30-ті роки), широко використавши роботи Грабянки, Самовидця та інших, створив невеличкий нарис (приблизно 6—7 друкарських аркушів),

що за своїми ідейними засадами повторював положення старшинського автономізму Самовидця та Грабянки. Мова викладу твору проста й конкретна. Поява такого роду історичних праць була ще одним свідченням самоутвердження старшинських кіл.

«Сказаніе о войне козацкой з поляками» С. Величка* — так значилося на заголовній сторінці багатотомної праці, яку завершив у 1720 р. колишній канцелярист Війська Запорізького Самійло Величко. Хоч твір традиційно називається «Летопись», насправді ж це фундаментальна багатотомна праця, у формі викладення і структурі якої відчувається вплив тогочасного передового історіографічного напрямку (про це свідчать, зокрема, посилання на праці західноєвропейських істориків — Пуфендорфа, Твардовського, Кромера та ін.)**.

Дослідники вважають, що С. Величко походив з дрібної шляхти або козаків. Народився він в 60-х роках XVII ст., помер близько 1728 р. Навчався в Київській академії, вивчав іноземні мови, опанував курс гуманітарних наук академії. У 1690 р. почав службу канцеляриста у відомстві генерального військового писаря В. Кочубея. В зв'язку зі стратою Кочубея зазнав певних репресій. Після реабілітації займався педагогічною діяльністю, в основному в родині Кочубеїв. Під старість він втратив зір і свої праці диктував переписувачеві. Отже, на відміну від Грабянки та Самовидця, представників козацької старшини, Величко — типовий представник тогочасної служилої інтелігенції. Хоч загальна історична концепція Величка, як і Грабянки та Самовидця, — це ідеологія старшинського автономізму, однак становище дрібного службовця, який мав безпосередні контакти з народними масами, все ж позначилося на історіографічних постулатах цього історика. У «Передмові до чительника» він так викладає основні мотиви своєї

* Видавці назвали цей історичний твір інакше — «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке». Перший том було видано в Києві у 1848 р., другий — у 1851 р., третій — у 1855 р. і четвертий — у 1864 р.

** За формою праця Величка — це ряд історичних біографій політичних діячів, легенди і навіть художні новели. Вона насичена великою кількістю документального матеріалу: урядові офіційні акти, універсали, грамоти, приватні листи, дипломатичні документи. Четвертий том публікацій С. Величка — це, власне, археографічний додаток. Дослідники встановили, що поряд з достовірними документами в праці є сумнівні або навіть вигадані.

праці в галузі історії взагалі і визвольної війни зокрема: «Видех многіє гради, и замки безлюдніє і пустіє вали, негда трудами людськими, яки горы и холми висипаніє... видех [міста] єдні малолюдні, другіє весьма пустіє... запустелі (поля, ліса, сади, стави), мехом, тростієм і непотребною лядиною заросліє». Вигляд руїн, знівченої праці людської вразив у серце автора-очевидця. Він ставить собі за мету з'ясувати, що ж відбувалось і який сенс цих страшних руйнувань та людських страждань.

Та задум зібрати найрізноманітніший матеріал і з максимальною повнотою висвітлити події при всьому суб'єктивному бажанні не вдався. Син своєї епохи, Величко не брав до уваги соціальні сторони життя. Лише іноді простежується в нього думка, що становище різних груп населення неоднакове, як неоднакова їхня роль у подіях, різні наслідки цих подій для кожної групи. Позитивним у праці Величка є викриття козацької старшини як жорстоких і жадібних експлуататорів. Автор змальовує боротьбу гетьманів і козацької старшини за маєтки, багатства, різні привілеї, підкреслює силу золота в тогочасній практиці політичного життя. Образно змальовує Величко, як Мазепа прибрав до рук багатства Самойловича: «Сему так дивуватися не треба, же написалем вишшеї о покраденю скарбов через слуг Мазепиних, бо виділем тоє в том же реєстрі грошовом о покраденю скарбу безименно написанное; да и ближніє слуги чили крєвніє Мазепини, перед гетьманувом его в нищите явной бывшіє, вскорі при гетмані своем явилися багатими». Це був конкретний обвинувальний акт експлуаторської політиці козацької старшини. Багатий документальний матеріал роботи Величка містить переконливі свідчення про захоплення старшиною земельних володінь і початок закріпачення посполитих. Працю Величка цінували і використовували як історичне джерело Т. Г. Шевченко та Ів. Франко.

Вище проаналізовано літописні твори, що стосуються розвитку й формування історичної думки та історичних знань на Україні феодально-кріпосницького періоду. На підставі цього аналізу можна стверджувати, що літописи є одним з важливих джерел історії України. Використання їх необхідне і доцільне, але здійснювати це потрібно творчо, з врахуванням досягнень радянського літописознавства, зокрема історичної критики щодо окремих літописів.

В розвитку історичної думки другої половини XVII — першої половини XVIII ст. виразно виділяється також течія народних традицій щодо оцінки й інтерпретації історичного процесу. Як і в попередні епохи, чільне місце тут посідають народні думи та історичні пісні. Народну увагу привертає, зокрема, визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького. До широких народних мас старшинсько-козацькі літописи з їхніми історичними концепціями, зрозуміла річ, не доходили. Та народ формулював власні оцінки подій. У думах та історичних піснях неодмінно підкреслюється, що війна була загальнонародною справою і головну силу в ній становили «козаки та мужики». Подіям визвольної війни присвячені, зокрема, такі твори: «Розлилися крутії бережечки», «Чи не той то хміль», «Засвіт встали козацьеньки». Народ славить таких героїв війни, як Максим Кривоніс (Перебийніс), Іван Богун, Данило Нечай, наділяє цих історичних персонажів особливими моральними і фізичними якостями, звеличує визначні перемоги повсталих під Жовтими Водами, Корсунем, Жванцем, Солобківцями. Опис битв сповнений народного гумору і сарказму. Так, про битву під Корсунем в думі «Хмельницький та Барабаш», зокрема, говориться: «Оттоді-то козаки, друзі, молодці, добре дбали, од сна уставали, руський оченаш (молитву. — Авт.) читали, на лядській табору найжджали... кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали». Зрозуміло, що під «руським оченашем» слід розуміти не єлейну церковну молитву, а боротьбу з ворогом. Зафіксувала народна творчість і невдоволення народних мас такими діями Хмельницького, як укладення Білоцерківського договору 1651 р. Про це йдеться, зокрема, у думі «Повстання проти польських панів».

Є в думах і піснях оцінка подій на Лівобережжі в другій половині XVII ст. Селянство протестувало тоді проти політики козацької старшини та царської адміністрації, які посилювали феодальні утиски, покріпачення посполитих. Саме «превражі пани», в тому числі й з козацької старшини, «закріпачують людей». Таким змальовано, наприклад, пана Писменського, що «ісправив хороми хороші. А за тії хороми взяли у нас корови, а за тії східці позаймали й вівці». Цій же темі присвячено пісні «Помер, помер пан Димчинський», «А в неділю пораненько», «На панщину гонять» та ін. Народ оспівує популярного кошового запорізьких козаків Івана Сірка («Та ой, крикнув же та козак Сірко», «Вдова Сірчиха-

Іваниха»), ватажка народних повстань Семена Палія («Годі, коню, в стайні спати»), таврує ганьбою зрадника Мазепу, протиставляючи йому патріота Семена Палія. З посталями Сірка і Палія народ пов'язував надії на визволення від «своїх» і польських панів. На селянське повстання під проводом Степана Разіна український народ відгукнувся поетичною легендою про сина Степана Разіна — «Виходить дитина з-під білого каменя».

Відображено в народній творчості й різноманітні форми боротьби проти кріпосництва: втечі, вбивства особливо жорстоких панів, окремі повстання, а найбільше гайдамацький рух (насамперед на Правобережжі) проти польських магнатів і шляхти. (На цю тему створено такі думи і пісні: «А в нашого Харка, сотника-батька», «Ой, наварили ляхи пива», «Максим козак Залізник» та багато інших). Гайдамаки звеличені як народні месники, що повставали, як пізніше напише Т. Г. Шевченко за народними традиціями, «за святую правду — волю».

Друга половина XVIII ст. в Росії, на Україні в тому числі, ознаменувалася різким загостренням класової боротьби селян (селянська війна під проводом Пугачова) та рухом «робітних людей». Це зумовило значні зрушення у розвитку суспільної думки, зокрема в галузі історіографії. Російські дворянські історики *І. Н. Болтін* та *М. М. Щербатов* виступили з працями, в яких намагалися довести непорушність кріпосництва. Та водночас формувалася й інша, прогресивна течія — просвітительська. Історики цього напрямку (*С. Ю. Десницький*, *М. І. Новиков*, *І. А. Третяков*, *Я. П. Козельський*, *О. М. Радищев*) висунули нові історіографічні положення, піддаючи критиці кріпосницьку систему.

Аналогічні процеси в галузі історіографії відбувались й на Україні. 50—70-ті роки XVIII ст. відзначалися активністю дворянсько-старшинських істориків. З'являються історичні «писання» *С. Лукомського*, *В. Рубана*, *П. Симоновського*. Найбільш повно програмні вимоги українського панства викладено в праці представника великих землевласників *Григорія Полетики* «Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под республикой Польской и на каких договорах поддалась русским государям», в якій автор обґрунтовує феодальні привілеї і «права шляхетства малоросійсько».

Позиція *Г. Полетики* стала своєрідним історичним

кредо й інших старшинсько-дворянських істориків. Його наслідували, зокрема, полковий обозний *Степан Лукомський*, що склав компілятивне «Зібрання історичне», та *Петро Симоновський*, автор «Краткого описання о козацком малоросійском народе и о военных его делах...», завершеного в 1765 р. Старшинсько-дворянську історіографію цього напрямку завершує праця *В. Г. Рубана*. Як і попередні історики, він походив з середовища української старшини, закінчив Київську академію, зробив успішну службову кар'єру, зблизився із всемогутнім *Г. Потьомкіним* і канцлером *О. Безбородьком*. За порадою останнього він і написав свою «Краткую летопись Малыя России с 1506 по 1770 г.» Праця Рубана — компілятивні записки. Та все ж вона посідає певне місце в українській історіографії як твір, що був свого часу видукований і мав поширення серед сучасників.

Одночасно в той період на Україні позначилися й впливи прогресивної історіографії, представленої іменами *С. Ю. Десницького* та *Я. Л. Козельського* (обидва — уродженці України) — видатних загальноросійських просвітителів. На Україні представником просвітительської філософії XVIII ст. був видатний мислитель *Г. С. Сковорода*. Творча спадщина його позначена гуманними соціологічними та історичними поглядами. Є у Сковороди й конкретні оцінки історичного минулого. Він, зокрема, позитивно оцінював діяльність Хмельницького:

Будь славен во век, о муже избранне
Волности отче, герою Богдане.

Свої погляди Сковорода викладав в алегоричних формах. Дослідники вважають, що поезія «Жена Лотова» — сатира на Катерину II, а «Брань архистратига Михаила со Сатаною» — абстрактний виклад схеми соціальних антагонізмів в тогочасному суспільстві. Є у Сковороди і більш конкретні інтерпретації сучасних йому суспільних процесів на Україні, наприклад, у знаменитому його творі «Всякому городу нрав і права», до якого історик *Д. І. Багалій* склав історичний коментар. Хоч на сьогодні цей коментар дещо застарів, але загалом там досить правильно і повно розкрито історичні постулати і погляди філософа²⁵.

²⁵ См.: *Багалей Д. И.* Украинский странствующий философ Григорий Саввич Сковорода. — Путь просвещения, 1923, № 2, с. 2—15.

Сковорода намагається розібратися в складному і суперечливому суспільному процесі життя на Україні (насамперед Лівобережжя) XVIII ст. В образах-характерах вірша «Всякому городу нрав и права» містяться відповіді на багато цих питань. «Петр, — говорить там, — для чинов углы панскіи трет», тобто прагне вибитися у пани за допомогою чинів, тільки-но запроваджених на Україні за петровським табелем про ранги. Вибитися в ряди бюрократії було заповітною мрією будь-якого нащадка козацької старшини. «Тот непрестанно стягает грунта» — «стягування» ґрунтів також становило характерну особливість епохи у зв'язку із зростанням поміщицького, дворянського землеволодіння. «Сей иностраннй заводит скота» — розвиток тонкорунного вівчарства в Слобідській Україні — ще одна особливість поміщицького господарства. «Строит на свой тон юриста права» — з введенням нових загальноросійських установ всесильним вершителем «права» став приказний, тобто представник правлячої бюрократії. «Тех безпокоит Венерин Амур, всякому голову мучит свой дур» — розбещеність тодішнього поміщицького середовища посилювалася ще й кріпосницькими порядками, які надавали панам необмежене «право» на людські душі взагалі, кріпачок, зокрема... «Степка бежит, как на свадьбу, в позов» — пристрасть до «тяжб» становила характерну побутову рису українського суспільства і старого часу (Гетьманщини), і доби, коли жив Сковорода, і за старих українських судів, і за нових, загальноросійських. Ця інтерпретація сучасного Сковороді життя на Україні для наших часів звучить як історична оцінка і входить до спадщини прогресивної історичної думки.

Різними каналами і досить широко постулати просвітительської історіографії поширювалися на Україні, позитивно впливаючи на опрацювання питань історії українського народу. Значний відгук, зокрема, мали філософські та історичні погляди зачинателя російської революційної історичної думки *О. М. Радищева*. На Україну потрапило кілька примірників його знаменитого «Путешествия из Петербурга в Москву», що поширювався навіть в рукописних копіях. Одна з них, так званий Одеський список, як встановлено радянськими дослідниками, була складена на Україні, про що свідчать численні українізи. Положення Радищева про спільність долі східних слов'ян, критика норманістичних фальсифікацій, бойовий антикріпосницький пафос — усе

це справило значний вплив на розвиток історичної думки на Україні. А твердження про те, що намагання одного народу «оказывать мысль властвования и присвоения» щодо інших народів породжує їхній опір, є нічим іншим, як засудженням національної політики царизму і виявлення солідарності російського народу з гнобленими царизмом народами, в тому числі українським.

Історичні положення російських просвітителів позначилися й на творчості визначного українського письменника XVIII ст. *І. П. Котляревського*. Його знаменита «Енеїда» сповнена антикріпосницького пафосу. Не випадково серед грішників, що в пеклі дістають по заслугі, поет на перше місце ставить панів-кріпосників:

Панів за те там мордували
І жарили з усіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.

Поет славить «полтавскую шведчину», закликаючи взяти за приклад взаємовідносин братніх народів, повчальні уроки Полтавської битви.

Думку про спільність історичного розвитку російського та українського народів розвивав у своїх працях прогресивний діяч Слобожанщини *В. Н. Каразін*, який справедливо твердив, що інтереси України «тесно сопряжены с пользами исполинской России». Праці Каразіна містять оригінальні думки про господарські фактори в житті суспільства.

ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У кінці ХVІІІ ст. в житті українського народу сталися події значної історичної ваги: в складі Російської держави возз'єдналася більшість українських земель — Лівобережжя і Слобожанщина (з ХVІІ ст.), Південь (після 1783 р.) і Правобережжя (після 1793 р.). Вони становили відтоді суцільний масив проживання українського народу — Наддніпрянську Україну. В поєднанні з дедалі зростаючими тенденціями капіталістичного розвитку це означало, що для українців почали створюватися об'єктивні передумови переходу до вищої форми національної консолідації — від народності до нації, що в свою чергу зумовлювало піднесення духовного життя народу.

В соціально-економічному житті Росії, України зокрема, почалися в цю добу радикальні зміни — перехід від феодалізму до капіталізму, так званий дореформений період (криза феодально-кріпосницьких відносин і розвиток капіталізму в надрах феодалізму). Після 1861 р. утверджується капіталістична соціальна система. Усі ці процеси соціально-економічного і національного життя знаходять, природно, своє відображення в історіографії Росії і України. Настала принципово відмінна від феодальних часів епоха її розвитку.

Методологічними основами історичних праць цього часу були різні філософські течії ХІХ ст., які в розумінні суспільних процесів виходили з ідеалістичних положень. На рубежі ХІХ і ХХ ст. починає формуватися марксистсько-ленінський напрям у вивченні історії України.

Історіографія історії України ХІХ ст. — досить значне соціальне явище. Протягом цього часу кілька десятків істориків, різних за своєю класовою належністю та ідейно-політичними переконаннями, займалися вивченням і розробкою питань історії України. З цієї проблеми створено і монументальні праці, що охоплюють усі епохи української історії, і солідні монографічні дослідження

окремих проблем, і невеликі статті-повідомлення, які стосуються найрізноманітніших сторін життя українського народу. В ХІХ ст. вперше було створено спеціальні центри з вивчення історії України — наукові товариства та комісії. Значна робота з вивчення історії України проводилася на історико-філологічних факультетах університетів у Києві, Одесі, Харкові. Впродовж усього століття видавалися історичні журнали, тематичні історичні збірники.

Возз'єднання більшості українських земель у складі Російської держави сприяло дальшому посиленню віковичних дружби і братерства російського та українського народів. Матеріали історіографії України ХІХ ст. подають яскраві приклади того, як спільна боротьба російського та українського народів проти кріпосництва, самодержавства і капіталізму сприяла зміцненню дружби обох народів, визначала спільність громадсько-політичного та ідеологічного життя Росії та України і, зокрема, свідчила про найтісніший зв'язок розвитку історичної думки цих братніх народів. Значними центрами розробки історії України були Москва та Петербург.

Оскільки розвиток історичної науки, історичної думки взагалі якнайтісніше пов'язаний із суспільними процесами, про що говорилося вище, то завдяки спільності суспільно-політичного життя Росії та України й основні етапи розвитку історіографії України тісно пов'язувалися з етапами визвольного руху та політичного життя Росії в ХІХ ст., як вони визначені В. І. Леніним. Відповідно до цих об'єктивних обставин й розглядаються в нашому посібнику періоди та етапи розвитку історіографії на Україні в ХІХ ст.: перша половина ХІХ ст. (до 1861 р.) — період дворянської історіографії та початок буржуазно-ліберальної і революційно-демократичної течій в цій галузі; 60—90-ті роки ХІХ ст. — пореформена епоха, час розмежування ліберальної і революційно-демократичної течій в історіографії; 1895—1917 рр. — період імперіалізму та пролетарського етапу в суспільно-політичному житті і, зокрема, в історіографії.

Розділ ІV. РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. (ДО 1861 Р.)

Основні риси соціально-економічного розвитку і політичного життя Росії першої чверті ХІХ ст. (наростання кризи кріпосницької системи і розвиток в її надрах капіта-

лістичних відносин, могутня хвиля селянських рухів, величезний вплив на політичне життя Вітчизняної війни 1812 р. і декабристського руху) рівною мірою характерні були й для України як складової частини Російської держави. Характерною особливістю ідеологічної боротьби в той час, зокрема в галузі історичних знань, було те, що в таборі противників кріпосництва основну силу становили і очолювали його представники дворянської інтелігенції. Табір кріпосників також очолювали дворяни. Ці сили були заінтересовані в зміцненні державного апарату царизму, рішучому придушенні селянських виступів, повному збереженні своїх прав. Їхні прагнення відобразив історик (також дворянин) *М. М. Карамзін*, автор знаменитої багатотомної «Истории государства Российского». Ця праця написана ним цілком з великодержавних позицій. Автор ігнорує неросійські народи, намагаючись переконати читача, нібито «провиденію угодно было из сих разнонародных племен составить обширнейшее государство» на користь російських поміщиків. Возз'єднання України з Росією Карамзін розцінював як завершення «собирания русских земель», що його розпочав ще Іван Калита.

Та все ж слід відмітити, що завдяки великому фактичному матеріалу та яскравості викладу праця Карамзіна відіграла й певну позитивну роль для розвитку історичної думки на Україні, де в ті десятиліття почали виступати з своїми працями українські дворянські історики. Їхне політичне кредо відображало прагнення українських дворян-кріпосників відновити під егідою самодержавства гетьманство, розширити свої права та зміцнити владу над кріпаками. Між 1785 та 1825 рр. було опубліковано невеликі нариси з історії України *М. І. Антоновського*, *Я. М. Марковича*, *О. І. Мартоса* та кілька історико-краєзнавчих праць *М. Ф. Берлінського* та *А. Ф. Шафонського*. Класове обличчя кріпосника особливо яскраво вимальовується в працях *Я. М. Марковича*, переважно в питаннях про деспотичних, яких, на його думку, закріпачити потрібно було в їхніх же інтересах — щоб «знищити їхне кочове життя» і змусити займатися працею і промислами. Історію України автор змальовує в ідилічних тонах, запевняючи, що там ніколи не було прірви між багатими і бідними. Скрізь усі «благоденствуют, а в городах и селах построены шпитали или богательни, где бедные и страждущие имеют покойное пристанище». Це саме таким «захисникам наро-

ду», таким «братам» кине в обличчя Т. Г. Шевченко своє гнівне:

Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті!
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу!

Певним узагальненням праць дворянських істориків-консерваторів стали багатотомні видання *Д. М. Бантиш-Каменського* та *М. А. Маркевича*. Перший — автор чотиритомної «Истории Малой России» (1822), другий — п'ятитомної «Истории Малороссии» (1842—1843). Для цих праць характерні елементи компілятивності, фактичні помилки (особливо у Бантиш-Каменського), випадки некритичного ставлення до джерел. Цінним в обох виданнях (особливо у Маркевича) є використання документальних матеріалів, що не втратили свого значення і тепер.

Методологічну основу писань українських дворянських істориків становили принципи феодальної історіографії в поєднанні з поширеним у ті часи реакційним романтизмом, суть якого В. І. Ленін визначав як спробу «міряти нове суспільство на старий патріархальний аршин, саме бажання шукати зразка в старих порядках і традиціях, зовсім не відповідних до економічних умов, що змінилися»²⁶. Реакційна романтична апеляція до минулого була для українського панства зручною формою прикриття своєї політичної програми про відновлення гетьманату. В творах Бантиш-Каменського і Маркевича всіляко вихваляються українські феодали, гетьмани, старшини, їхня служба королям польським, царям російським і водночас замовчуються факти тісного співробітництва й взаємодопомоги російського і українського народів. Критично аналізуючи працю Маркевича, В. Г. Белінський в статті „История Малороссии“ Николая Маркевича“ писав, що Маркевич намагався штучно одірвати історію України від історії Росії²⁷.

У ці ж роки дворянськими істориками були організовані перші історичні журнали. В Харкові, зокрема, у 1816—1819 рр. виходив «Украинский вестник», а в 1824—1828 рр. — «Украинский журнал».

²⁶ Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму. — Повне зібр. творів, т. 2, с. 226.

²⁷ Див.: Белінський В. Г. Поли. собр. соч. М., 1955, т. 7, с. 60—65.

На західноукраїнських землях розвиток історичної думки в перші десятиліття ХІХ ст. проходив досить кво-ло. Давалася взнаки відірваність їх від основного маси-ву нації. До того ж правлячі кола Австрії, Угорщини, польські поміщики в Галичині здійснювали свого роду ідейну експансію в галузі історіографії. Австрійський і-сторик Енгель навіть написав (німецькою мовою) «Істо-рію України та українських козаків», намагаючись об-грунтувати, що українцям Галичини найліпше бути під владою Габсбургів.

На противагу реакційній дворянській історіографії з прогресивними історичними концепціями виступили дво-ряни-революціонери та коло передових інтелігентів-дво-рян, що були під їхнім ідейним впливом. Декабристський рух був зв'язаний з Україною багатьма узами, отже, природно, що декабристи приділили значну увагу проб-лемам української історіографії. Про декабристів як і-сториків України до останнього часу писали в основному літературознавці в зв'язку з аналізом їхніх художніх творів. Та з повним правом тема «Вклад декабристів у розвиток питань історії українського народу» має зайня-ти належне місце і в історіографічних дослідженнях.

Передовим істориком 20—30-х років ХІХ ст. можна вважати *О. С. Пушкіна*, чиї історичні концепції багато в чому збігалися з декабристськими положеннями. І де-кабристи, і Пушкін вивчали такі питання історії Украї-ни, як часи Давньоруської держави, формування коза-цтва й козацько-селянські рухи, визвольна війна укра-їнського народу та возз'єднання з Росією і, нарешті, Україна у ХVІІІ ст. Зокрема, темі Давньоруської держа-ви присвячено ряд поетичних творів Пушкіна. В них поет високо оцінює історичну роль Києва як центру Давньої Русі («сей пращур русских городов») і взагалі розгля-дає Київську Русь як спільну сторінку історії всіх схід-них слов'ян. Також високо оцінював поет акт возз'єднан-ня України з Росією. Він виступав палким прихильни-ком братнього союзу українського і російського народів, закликав не забувати

...Отчизны давний плен.
Богдана счастливые споры,
святые брани, договоры
И славу дедовских времен.

Пушкін підкреслював, що український народ, всупереч інтригам зрадника Мазепи, разом з росіянами вів бо-

ротьбу проти шведських загарбників (поема «Полта-ва»). Щодо реформ Петра І поет зазначав, що вони ма-ли прогресивне значення і для України.

В творах істориків-декабристів *К. Рилєєва* («Нали-вайко», «Гайдамаки») та *Ф. Глинки* («Богдан Хмельни-цкий») висвітлено тему козацтва і селянсько-козацьких рухів. Декабристи справедливо вважали, що козацтво на Україні виникло як народний опір лютим зовнішнім ворогам — турецьким та татарським феодалам і водно-час внутрішнім гнобителям — українським та польським магнатам і шляхті. Установлено, що *К. Рилєєв* вико-ристав українські народні думи «Про похід Богдана Хме-льницького у Молдавію», «Іван Удовиченко» та «Про втечу трьох братів з Азова» як певне історичне джерело при вивченні цього періоду української історії. *Ф. Глин-ка* зазначав, що українське козацтво споріднене щодо свого соціального характеру з донським і уральським.

Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. була однією з центральних проблем, що особливо при-вертали увагу декабристів. Їй присвячені велике прозо-ве полотно *Ф. Глинки* — «Зиновий Богдан Хмельниць-кий, или освобожденная Малороссия» * та дума *К. Ри-лєєва* «Богдан Хмельницкий». Серед паперів Рилєєва збереглися тексти трагедії «Богдан Хмельницький», що її готував поет-історик. Визвольну війну українського народу декабристи-історики справедливо розцінювали як подію, що завершила довгий ланцюг народних рухів за «свободу страны родной», проти «позорных цепей рабства». Як бачимо, тут наголошуються соціальні мо-менти боротьби.

Декабристи використовували сюжети української і-сторії (зокрема, деякі моменти історії України початку ХVІІІ ст.), щоб критикувати і засуджувати феодально-кріпосницькі порядки та самодержавство. Вони не лише опрацювали ряд важливих тем української історії з по-зицій дворян-революціонерів, а й мали значний вплив на розвиток історичної думки на Україні. Їхні історіо-графічні концепції протистояли у всеросійському масшта-бі реакційній дворянсько-поміщицькій, а на Україні — українській дворянсько-націоналістичній історіографії. Концепції декабристів з історії українського народу ста-новлять важливу сторінку історіографії України ХІХ ст.

* Повість вийшла в Петербурзі 1819 р. і в наш час є бібліогра-фічною рідкістю.

Визначне місце в українській історіографії перших десятиліть XIX ст. посідає творчість *М. В. Гоголя*. Творча спадщина письменника, що містить розробку питань історії України, складається з статей, нотаток («Взгляд на состояние Малороссии», «Материалы по истории Украины», «Объявление об издании истории Малороссии», «Заметки при чтении «Описания Украины» Г. Боплана» тощо), а також художніх творів, насамперед повісті «Тарас Бульба». Якщо в статтях і нотатках Гоголь прямо викладає свої міркування з тих чи інших питань історії України, то в художніх творах ці думки вплетено в канву повістей чи оповідань. Слід відмітити, що всі зазначені праці Гоголя створені ним у перший етап своєї творчості і тяжіють до прогресивної дворянської історіографії. Твори цього етапу позначені благодетельним впливом історичних поглядів декабристів, Пушкіна. Так, він наслідує традиції декабристів щодо використання — як історичного джерела — українських народних історичних пісень та дум, сприймаючи певною мірою і народні традиції в оцінці історичних подій та осіб.

У творах *М. В. Гоголя* є міркування про всі найважливіші питання історії України, та все ж найбільшу увагу він приділив історії козацтва, Запорізької Січі. В оцінці характеру козацтва та його історичної ролі Гоголь близький до декабристів. За образним висловленням письменника, козацький рух «вышибло из груди огниво бед». У повісті «Тарас Бульба» Гоголь яскраво-поетично і в основному правильно змальовує Запорізьку Січ як «гніздо степової вольниці», образ, завдяки якому козацтво стало широко відоме і в нашій країні, і за кордоном. В основу повісті покладено події народного повстання 1637—1638 рр. В ній письменник виклав також своє позитивне ставлення до Переяславського акта 1654 р. Щоправда, в трактуванні історичних явищ у Гоголя є певна непослідовність, обмеженість і навіть суперечливість: він перебільшує значення релігійних моментів у боротьбі українського народу, ідеалізує козацтво, змальовуючи його соціально однорідною громадою. Та все ж як на той час історичні оцінки Гоголя були позитивним вкладом в історіографію України. Його історична концепція — це пристрасний заклик до зміцнення братерства російського і українського народів.

Важливою пам'яткою історичної думки на Україні початку XIX ст. є «История Русов», спочатку досить широко відома в рукописах, а в 1846 р. видана в

Москві. Її автором певний час вважали ректора Київської академії Георгія Кониського, але дослідники спростували це твердження. Ім'я справжнього автора лишилося не з'ясованим до наших днів. Про нього з певністю можна лише сказати, що він належав до української дворянської інтелігенції, на рубежі XVIII та XIX ст. працював над створенням вказаної праці і, побоюючись репресій з боку царської адміністрації, вважав за доцільне поширювати свій твір під чужим ім'ям.

Історичні погляди автора «Истории Русов» досить суперечливі й непослідовні. Так, він, з одного боку, в дусі передових ідей свого часу засуджує кріпосництво і в уста однієї з історичних осіб викладає цілу декларацію на цю тему; з другого боку, критикує лише варварські форми залежності селян, а поміщицьке землеволодіння вважає явищем правомірним. Матеріал в «Истории Русов» викладено упереджено, тенденційно. Щоб посилити «аргументованість» своїх тверджень та висновків, автор оперує навіть вигаданими «документами».

В «Истории Русов» порушено такі питання, як автономність східних слов'ян, зв'язки їх із західними слов'янами, підкорення України литовськими князями, визвольна війна 1648—1654 рр., воз'єднання України з Росією, соціальні і політичні процеси XVIII ст. Київську Русь автор розглядає як спільну сторінку російського, українського та білоруського народів, зазначаючи, що «история Малой России до времен нашествия на нее... соединена с историей всея России».

Грунтовно спиняється автор на визвольній війні 1648—1654 рр., розглядаючи її як найважливішу подію в історії України, коли народ підняв зброю «не для користи какой или пустого тщеславия, а единственно на оборону отечества нашего». На думку історика, «врожденная склонность к единоверцам и однородцам делала их (українців.— Л. К.) всегда приверженными к народу русскому». А воз'єднання України з Росією «не токмо нам полезно, но почти неизбежно». Викладаючи історію розвитку феодално-кріпосницьких відносин на Україні у XVII—XVIII ст., автор зазначає, що українські феодали і козацька старшина прагнули «сделаться за счет нации хорошими владельцами»²⁸, домовившись з польськими магнатами і російським царизмом.

²⁸ Див.: Конисский. История Русов или Малой России. М., 1846, с. 1, 5, 12, 43, 255.

Позитивною стороною в «Истории Русов» є прогресивна концепція про братні відносини російського та українського народів, певна ступінь антикріпосницьких переконань автора. Про це зазначали і декабристи, і О. Пушкін, М. Гоголь, Т. Шевченко, І. Франко: погляди автора «Русов» певною мірою відображені в їхніх художніх творах. Слабкою стороною «Истории Русов» є непослідовність автора щодо оцінки кріпосництва (хибною є теза про його зовнішнє привнесення), трактування в націоналістичному дусі ролі Полуботка та деяких інших гетьманів XVIII ст. На цю сторону «Истории Русов» наголошували українські націоналістичні дворянські і буржуазні історики Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, П. Куліш, М. Грушевський, прагнучи подати аналізований твір лише як пам'ятник старшинських автономістських прагнень і замовчуючи її правильні тези.

З ліберальних позицій написано історичні праці українського дворянського історика *О. М. Марковича* (молодшого брата *Я. М. Марковича*). Творча спадщина його невелика й лишилася здебільшого в рукописах. Виклад праць Марковича «Описание Малороссии» та «Записки о дворянском сословии Черниговской губернии» зроблено на сторінках «Киевской старины» *О. Лазаревським*²⁹. Маркович виступає в них як противник кріпосництва, і взагалі в його історичних концепціях відчувається вплив прогресивної політичної й історичної думки. Копітка вивчення чернігівських архівів дало Марковичу матеріал для написання невеликого, але оригінального й цінного дослідження про соціально-економічний розвиток на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. Автор уперше в українській історіографії сформулював думку про те, що закріпачення посполитих у XVIII ст. було справою рук козацької старшини, тобто процесом внутрішнім. Тим він спростовував тезу про зовнішнє привнесення кріпацтва на Україну. Отже, Олександр Маркович відрізнявся в трактуванні історії України від свого старшого брата *Я. Марковича*.

З оригінальними працями, присвяченими історії Закарпаття («История о карпатороссах» і «О Юго-Западной Руси») виступив на початку XIX ст. закарпатський українець, що проживав у Росії, *І. Орлай*. Автор полемізує з угорською поміщицькою історіографією, яка за-

перечувала національні зв'язки українців Закарпаття з Україною. Він розвиває думку, що закарпатці є нащадками київських русичів, знаходить подібність «карпатороссов з малороссами» і робить висновок, що «гораздо полезнее народ одного племени усредоточить»³⁰. *І. Орлай* був одним з перших західноукраїнських прогресивних істориків.

Зростання капіталістичних відносин та активізація боротьби селян проти кріпосництва в 30—50-х роках XIX ст. знаходять своє відображення і в історичній думці. Виразниками ідеології кріпосників цієї доби у всеросійському масштабі були представники так званого офіційного напрямку в історичній науці *А. Г. Устрялов* і професор Московського університету *М. П. Погодін*. (Погодін, зокрема, заперечував спільність походження російського та українського народів, твердячи, що українці — «пришлое племя»). Реакційна поміщицька історіографія в обстановці значного наростання кризи кріпосництва на Україні помітно активізується: виходить друком «История Малороссии» *М. Маркевича*, третє видання «Истории Малой России» *Д. Бантиш-Каменського* та інші праці.

Дещо відмінної (за формою) позиції щодо України трималися історики-слов'янофіли брати *І. В. і П. В. Кирієвські*, *І. С. і К. С. Аксакови* та інші, які захищали на свій лад «живую силу охранныю», тобто кріпосництво та самодержавство. Слов'янофіли виступали за вивчення українського фольклору, етнографії, історії, але у всьому підтримували віджиле, консервативне. Визначні російські революціонери-демократи *В. Г. Белінський* та *М. Г. Чернишевський* викрили реакційну суть позицій слов'янофілів щодо оцінки минулого і сучасного українського народу³¹.

У Харківському університеті слов'янофілів представляв історик та етнограф *Ізмаїл Срезневський*. Він, зокрема, організував видання історичного журналу «Запорожская старина» (1833—1838). Срезневський відобразив, так би мовити, внутрішній бік слов'янофілства, зовнішній представив галицький історик *Денис Зубрицький*, який сформулював тези про горезвісний панславизм,

³⁰ Цит. за кн.: *Свенцицкий И. С.* Обзор сношений Карпатской Руси с Россией в I половине XIX в. Петербург, 1906, с. 32—36.

³¹ Див.: *Чернышевский Н. Г.* Полн. собр. соч., т. 7, с. 775—793; *Белинский В. Г.* Соч., т. 9, с. 161—162, 177—178.

²⁹ Див.: *Киевская старина*, т. 6, 1897, отд. 1, с. 92—111, 275—310.

гостро і рішуче засуджений Ф. Енгельсом³². В історичних працях Зубрицького орієнтація галицьких поміщиків на російський царизм поєднувалася з декларацією вірності Габсбурзькій монархії. Та справедливості ради слід зазначити, що історичні аналізи Зубрицького в питаннях історії України все ж якоюсь мірою протистояли шовіністичній буржуазній історіографії німецьких, польських та угорських істориків³³.

Формування буржуазно-ліберальної історіографії у всеросійському масштабі виявилось у написанні і виданні праць *М. О. Польшим, М. Т. Каченовським, К. Д. Кавеліним*, а головним чином — *С. М. Соловйовим*, автором багатотомної «Истории России с древнейших времен». Як у цій, так і в ряді своїх спеціальних праць історик приділив значну увагу питанням історії України. Та, виходячи з великодержавних міркувань, він твердив про цілковиту безпідставність розглядати її як історію окремого народу, а коли йому все ж доводилося говорити в цьому плані, він кваліфікував це як аномалію щодо загальної схеми «государственного процесса». Соловйов засуджував як антидержавне явище козацтво в Росії і на Україні. Праці Соловйова були цінні лише тим, що містили свіжий оригінальний матеріал, здобутий з російських архівів, кваліфіковано і дбайливо оформлений. Саме цінний фактичний матеріал робить праці Соловйова придатними для використання і в наш час.

Погляди української буржуазії, що формувалася, відобразили в своїх історичних працях головним чином *М. І. Костомаров* і *П. О. Куліш*. На 40—50-ті роки XIX ст. припадає перший етап їхньої діяльності як істориків. І російська буржуазна історіографія, і — ще більшою мірою — українська відображали прагнення буржуазії до компромісу з поміщиками й самодержавством в інтересах спільної боротьби проти селянських рухів і революційно-демократичних течій. Частина своїх досліджень Костомаров присвятив загальноросійським або виключно російським проблемам. В цих працях відчувається тяжіння його до своєї близької основної проблематики — історії України. В передреформені десятиліття *М. І. Костомаров*, зокрема, створив такі праці

³² Див.: *Енгельс Ф.* Революція і контрреволюція в Німеччині. — *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 8, с. 53—54.

³³ Див.: *Зубрицький Д.* Критико-историческая повесть временных лет Червоной и Галицкой Руси. М., 1845; *История галичско-русского княжества*. Т. 1—3. Львов, 1852—1855.

«О значении унии в Западной России», «Об историческом значении русской народной поэзии», «Первые войны малороссийских казаков», «Мысли об истории Малороссии», двотомну працю «Б. Хмельницкий» та інші. *П. О. Куліш* опублікував у ті роки «Повесть об украинском народе» та «Записки о Южной Руси». Вихідним пунктом філософських і політичних поглядів *М. Костомарова* та *П. Куліша* було твердження, що буржуазне суспільство, його економічні основи — вічні. Збігалися й їхні основні історіософські уявлення, схожими були життєві шляхи, вони багато співробітничали, навіть якийсь час приятелювали. Однак їхні погляди з окремих питань історії були різними. Для Куліша характерна цинічна відвертість запеклого реакціонера. Він твердив, наприклад, що народні маси діють як руйнівна сила. Саме з таких позицій написано його роман «Чорна рада». Працям Костомарова властива певна опозиційність щодо самодержавства, критика кріпосництва, та в цілому це були лише хитання між лібералізмом і демократизмом, де гору незмінно брав ліберал.

Створюючи свої праці, Костомаров ретельно й багато опрацював фактичний матеріал, увів до вжитку значну кількість нових документів. В праці «Мысли о федеративном начале древней Руси», критикуючи великодержавну політику царизму, Костомаров закликав його до поступок українським поміщикам і буржуазії.

Костомаров є основоположником антинаукової концепції про «безкласовість» та «безбуржуазність» українського народу, його ніби-то суцільну демократичність. Всупереч історичній правді він розглядає історію Київської Русі лише як історію України. Костомаров був прихильником норманістської «теорії» в її так званому литовському варіанті. Досить суперечлива оцінка Костомаровим визвольної війни 1648—1654 рр. і возз'єднання. В 1859 р. вийшла його монографія «Богдан Хмельницкий». Події війни Костомаров розглядає лише як акти національної боротьби і в такому зв'язку іноді позитивно згадує Б. Хмельницького. Боротьбу народних мас — «будників, наймитів» він оцінює підкреслено негативно як вияв безглуздої кривавої різни. Це вже була реакція ліберала на селянські рухи в часи визрівання першої революційної ситуації. Історик-ліберал не зрозумів справжнього змісту історичного акту возз'єднання братніх українського і російського народів. На противагу Костомарову *П. Куліш* різко негативно оцінював діяль-

ність Б. Хмельницького. Зате обидва вони в один голос дають позитивну оцінку таким ренегатам українського народу, як Виговський та Мазепа. Історичні твори Костомарова і Куліша тих десятиліть заклали, по суті, фундамент української буржуазно-націоналістичної історіографії.

Українські дворянські та буржуазні історики виявляють значну активність в галузі археографії. Уже М. Маркевич у своїй «Истории Малороссии» відводить чимало місця — як додаткам — тенденційно підібраним архівним матеріалам. Чернігівські поміщики А. Судієнко та М. Білозерський видали в 1856 р. археографічні збірники «Описание Черниговского наместничества» А. Шафонського та «Южнорусские летописи». На сторінках «Чтения общества истории древностей российских» («Чтения ОИДР»), органу Московського університету, завдяки ініціативі професора О. Бодяньського, українця за походженням, було опубліковано ряд матеріалів з історії України.

У 1843 р. при київському генерал-губернаторстві створюється Тимчасова комісія для розбирання давніх актів. Царська адміністрація намагалася спрямувати роботу комісії у монархічне русло з антипольським наголосом. Співробітники комісії — українські дворянські та буржуазні історики — прагнули використати видання комісії для поширення положень націоналістичної історіографії. Комісія видала в 1845—1859 рр. чотири томи «Памятников, издаваемых Комиссией для разбора древних актов», що містять документальний матеріал з історії України XIV—XVIII ст. Комісія видала також кілька томів літописів Величка, Грабянки та ін. Опубліковані документи та матеріали становлять цінні джерела з історії України. В 1840—1841 рр. виходив історичний альманах «Киевлянин» під редакцією М. Максимовича. В Києві і Харкові було здійснено по кілька археографічних видань.

В Одесі практично з 1839 р. почало функціонувати «Общество истории и древностей российских». Своім політичним завданням це товариство ставило за мету обґрунтувати історичні права царизму на Новоросію. У 1844—1914 рр. товариство видавало «Записки» (вийшло в світ 33 томи). З товариством пов'язана діяльність історика А. Скальковського, автора ряду праць з історії Запоріжжя і Півдня України. За своїми політичними переконаннями це був реакціонер. Його «Наезды гайдамаков на Западную Украину в XVIII ст.» (1845)

сповнені люті й страху перед народними рухами, твір зазнав гострої критики Т. Г. Шевченком (вірш «Холодний Яр»).

Революційно-демократичний напрям в історичній думці аналізованого періоду представлений іменами В. Г. Белінського, О. І. Герцена і Т. Г. Шевченка. Слід зауважити, що в ті часи лібералізм і демократизм ще не були розмежовані і в частини істориків ліберальні та демократичні погляди своєрідно перепліталися і поєднувалися. В загальноросійському масштабі таким істориком був, зокрема, Т. М. Грановський, професор зарубіжної історії Московського університету. На Україні він мав своїх послідовників в особі професора Харківського університету М. М. Луїна та професора Київського університету В. Ф. Циха.

В галузі історії України прогресивним істориком був М. О. Максимович, який короткий час працював ректором і професором Київського університету, але був звільнений за передові переконання³⁴. На першому етапі своєї діяльності (кінець 20-х — початок 30-х років) Максимович зазнав впливу дворянської (і реакційної, і прогресивної) історіографії і встановив зв'язок із слов'янофілами. Історичні уявлення Максимовича цих років відображені, зокрема, в редактованому ним збірнику «Малороссийские песни» та статті «Про поему Пушкина «Полтава».

Другий, основний етап його діяльності як історика-дослідника припадає на 30—50-ті роки, тобто передреформену епоху. Максимович тоді познайомився з Т. Шевченком, представниками демократичних і ліберальних кіл. На ці десятиліття припадають основні праці Максимовича з історії України. Він перший в українській історіографії зайнявся археологією і сформулював (уже як природознавець) важливі міркування щодо цієї галузі знань. Максимович спинився майже на всіх важливих питаннях історії українського народу. Найбільше уваги він приділив Давньоруській державі, яку розглядав як спільну сторінку трьох народів. Що ж до України і Росії, то це — «две стороны одного русского мира», писав Максимович.

В трактуванні походження Давньоруської держави вчений був антинорманіст. Великою проблемою, якій він присвятив все своє життя, були народні рухи на Право-

³⁴ Див.: Максимович М. А. Собр. соч., т. 1—3. К., 1876—1880.

бережжі у XVIII ст., насамперед гайдамащина. Головною працею Максимовича у цьому питанні є «Сказание о Колиивщине». Проте, будучи ідеалістом, він схильний був тлумачити народні рухи як релігійні. Хитання між ліберальною та демократичною історіографією у Максимовича спостерігаються і в інших питаннях. В пореформені десятиліття Максимович виразно еволюціонує в бік буржуазно-ліберальної історіографії.

До прогресивних діячів свого часу в галузі історії слід віднести історика-економіста *Д. П. Журавського* (автора тритомного «Статистического описания Киевской губернии», в якому він палко засуджує кріпацтво) та західноукраїнських громадських діячів *Я. Головацького*, *І. Вагилевича*, *М. Шашкевича* — «руську трійцю». В творах цих авторів сформульовано прогресивні історичні положення з історії західних українських земель. Позитивна діяльність «руської трійці» тривала до революції 1848 р.

Аналіз найактуальніших проблем історії України подали російські революційні демократи передреформеного часу *В. Г. Белінський* та *О. І. Герцен*. Вони вели боротьбу проти фальсифікації минулого українського народу дворянською і буржуазною українською націоналістичною та російською великодержавною історіографією. *В. Белінський* викрив політичну реакційність української дворянської історіографії. Зокрема, в рецензії на магістерську дисертацію *М. Костомарова* «Об историческом значении русской народной поэзии» він вказує на націоналістичний характер ряду тверджень, в тому числі штучне протиставлення автором української народної творчості російській народній поезії.

О. І. Герцен при викладенні й оцінці подій української історії XVI—XVII ст. звертає увагу на класові антагонізми, розглядає Січ як центр збирання народних сил для боротьби проти зовнішньої небезпеки і проти феодалного гніту³⁵. *Герцен* підкреслює відмінність у класових прагненнях народу та феодалів: «Два стремления, два противоположных потока обозначаются в Южной Руси: шляхетство, пань — тянут к аристократической республике: нижний слой, народ, казаки — напротив в постоянной вражде с Польшей»³⁶, ведуть боротьбу против польських магнатів, шляхти як носіїв феодалного гніту.

На противагу російській великодержавній історіографії *Белінський* і *Герцен* всебічно аналізують події возз'єднання України з Росією в 1654 р., підкреслюючи, що суть возз'єднання полягала в об'єднанні зусиль народних мас як у боротьбі проти зовнішніх ворогів, так і за «велику майбутність». *Белінський* подає захоплену характеристику особи *Б. Хмельницького*: «Много в истории Малороссии характеров сильных и могучих; но только *Богдан Хмельницкий* был, вместе с тем, и государственный ум»³⁷. *Герцен* засуджує політику царизму, який звів на нівель права України й сприяв посиленню там кріпацтва. В статті «Россия и Польша» він рішуче засуджує великодержавницькі зазіхання російських і польських поміщиків щодо України і закликає прогресивні сили російського народу вести боротьбу за те, щоб український народ міг сам визначити свою долю, що приведе до зміцнення вікової дружби російського та українського народів та їхнього спільного фронту проти самодержавства і кріпосництва в ім'я «нової фази жизни». Обидва ці великі діячі Росії обстоювали право українського народу на власну мову, на розвиток національної культури. «Отечественные записки» *Белінського* та «Колокол» *Герцена* поширювалися й на Україні, ними захоплювалася передова інтелігенція, сприймаючи їхні філософські та історичні погляди. Отже, *В. Г. Белінський* та *О. І. Герцен* активно впливали на формування передової історичної думки на Україні.

У славетній всеросійській плеяді революціонерів-демократів окреслюється й оригінальна постать великого сина українського народу *Т. Г. Шевченка*. Історичні погляди поета склалися насамперед під впливом народних оцінок історичних подій. Докоряючи *Шевченкові*, *П. Куліш* згодом писав, що той учився історії «від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького». Важливим етапом у дальшому розвитку історичних уявлень *Шевченка* були роки перебування в Петербурзі, де він зазнав великого впливу прогресивної російської історичної думки, насамперед революціонерів-демократів. *Шевченко* був досить обізнаний як з вітчизняною (російською та українською), так і західноєвропейською історіографією, приділяв багато уваги вивченню джерел з історії України. Цим пояснюється

³⁵ Див.: *Герцен А. И.* Собр. соч. в 30-ти т. Т. 14. М., 1958, с. 13.

³⁶ Там же.

³⁷ *Белинский В. Г.* Полное собр. соч., т. 7, с. 65.

і його інтерес до археології. Могили і руїни палаців та замків, на думку Шевченка, свідчили про рабство і волю, про напружену боротьбу гноблених проти тиранів.

Свої історичні погляди революціонер-демократ виклав у художніх творах, листах, «Щоденнику». Ці матеріали дають незрівнянно повнокровніше уявлення про історичні явища, ніж «оберемки писань» сучасних йому дворянських і буржуазних істориків-професіоналів. Значне місце в історичних дослідженнях Шевченка займали питання сучасної йому дворянської та буржуазної історіографії. Критикуючи манеру цих істориків розписувати і вихвалити гетьманів, дворянські роди, Шевченко писав з убивчою іронією:

А гвалту! а крику!
— І гармонія, і сила!
Музика та й годі!
А історія! Поема
Вільного народа!
Що ті римляни убогі!

Через усі твори Шевченка проходить думка, що творцем історії є простий народ, а не гетьмани та феодалі. Він милується з простого народу, його мудрості, господарності, оспівує героїчну боротьбу проти ворогів. Трактуючи ролі народу в історії Шевченко найтісніше зв'язує з поняттям класової боротьби, підкреслюючи класові антагонізми в історії України. Українських селян і ремісників, зауважує письменник, пригноблювали не лише польські феодалі, а й «свої», українські — «Галагани і Киселі, і Кочубеї-Ногаї». Селянським рухам і класовим суперечностям Шевченко присвятив ряд своїх творів — «Сон», «Великий льох», «Варнак» (повість і поема) та ін. Оцінку В. І. Леніним творчості М. Г. Чернишевського — «від його творів віє духом класової боротьби»³⁸ — можна з повною на те підставою віднести й до Т. Г. Шевченка. У всіх великих народних виступах — повстаннях Наливайка, Павлюка, Острянина, Тараса Трясила, Залізняка, Гонти — Шевченко рішуче підкреслює класову спрямованість рухів, боротьбу за визволення від феодально-кріпосницького гніту, наближаючись у своїх оцінках до російських революціонерів-демократів.

³⁸ *Ленін В. І.* З минулого робітничої преси в Росії. — Повне збір. творів, т. 25, с. 91.

Усіма своїми творами Шевченко виступає як захисник стражденного народу. З обуренням викриває він облудний «патріотизм» українського панства, яке позапрягало по всій Україні «братів» своїх у ярма. На прикладах з історії Кобзар показує справжній патріотизм, самопожертву в ім'я народу. Такими патріотами, вважає Шевченко, були і давньоруські богатирі — «хоробрі русичі», які захищали «землю руську», і безіменні герої-козаки, які захищали Україну від татарських, турецьких і польських загарбників, і ватажки народних повстань Наливайко, Острянин, Хмельницький, Палій, Гонта, Залізник. Отже, на противагу «квасному» патріотизму поміщиків і буржуазії Шевченко розвиває положення про справжній, народний патріотизм і під цим кутом зору аналізує події з історії України.

Слід, однак, мати на увазі, що Шевченкові-історикові була властива й певна обмеженість у розумінні подій минулого; його історичні уявлення якоюсь мірою статичні, позбавлені розвитку. Його ранні твори позначені романтичною ідеалізацією минулого. В подальшому (особливо після твору «Три літа») історичні погляди Шевченка підносяться на вищий ступінь революційно-демократичного розуміння, а останні роки життя були вершиною щодо розвитку його історичного світогляду.

Шевченко-історик багато уваги в своїх творах приділив визвольній війні 1648—1654 рр. та возз'єднанню України з Росією. Грунтовні й оригінальні оцінки цих історичних подій містяться вже в перших його працях. Згодом Шевченко повертається до цих сюжетів знову і знову. Своє ставлення до зазначених подій він виклав не лише в поетичних і прозових творах, а й картинах «Дари в Чигирині» та «Смерть Б. Хмельницького». Жодний з українських істориків до Шевченка не стояв так високо у розумінні класового змісту цих подій. Так, зокрема, Шевченко зазначає, що головною рушійною силою визвольної війни було пригноблене селянство, позитивно оцінює плани Хмельницького — «геніального бунтаря», «мудрого гетьмана» щодо майбутнього України, бо це був шлях возз'єднання з Росією. Водночас, даючи соціальну характеристику Б. Хмельницькому, він підкреслює феодальний характер політики гетьмана щодо трудового народу.

Серед проблем історії України, що привертала увагу поета-революціонера, чільне місце посідають сюжети народного повстання 1768 р. на Правобережжі. Цій темі

автор присвятив свою знамениту поему «Гайдамаки», ряд менших творів («Холодний Яр», «Швачка»). Окремі висловлювання про Коліївщину містяться в його повістях, листах, «Щоденнику», що доповнюють «Гайдамаків». Звернення Шевченка до Коліївщини як об'єкта вивчення було вираженням його протесту проти посилення феодално-кріпосницького гніту на Україні в першій половині XIX ст. й прагнення закликати «онуків гайдамаків» до боротьби проти нього.

Основним джерелом про повстання для Шевченка послужили народні перекази («Чув од старих людей») та пісні. Як установили дослідники, найбільше спогадів про Коліївщину в народній творчості зафіксовано на Звенигородщині, звідки був родом поет. Отже, задовго до появи «Записок» П. Куліша Т. Г. Шевченко мав можливість вивчати і використати у своїй творчості народні перекази про Коліївщину. Причину повстання Шевченко-історик справедливо вбачав у соціальному ладові шляхетської Речі Посполитої з його посиленням гнобленням селянства Правобережжя. Основною рушійною силою Коліївщини були пригноблені маси народу — «громада в сіряках», навіть «жінки з рогачами». Гайдамаків Шевченко з любов'ю та повагою величає: «орли», «сини мої». З особливою теплотою окреслює Шевченко образ наймита Яреми, історично достовірний тип тогочасного бідаря. Досить точно — як для художнього твору — передає він етапи повстання: Чигирин, Лисянка, Умань.

Револьюційно-демократичне трактування подій Коліївщини викликало нападки на Шевченка з боку українських буржуазно-націоналістичних історіографів. Слов'янофіл П. Лукашевич і буржуазний націоналіст П. Куліш у листах та особистих розмовах з поетом твердили, що «гайдамаки розбійники за ремеслом», а поема — «кривава бійня». Вони переконували автора переробити твір. Та, здійснюючи у 1860 р. другу редакцію поеми, Шевченко, навпаки, ще виразніше підкреслив революційно-демократичне бачення подій, наголошуючи, що він оповідає історію не «ясновельможних гетьманів», а простого народу — «наймита Яреми в постолах». Полемізуючи з фальсифікаторськими писаннями реакціонера А. Скальковського про Коліївщину («пляма в нашій історії»), Шевченко в «Холодному Ярі» зазначив, що це оцінка кріпосників, «розбійників неситих», які «і землею і сердешним людом торгують». Шевченківську оцінку Коліївщини поділяли й підтримували в колах російських та

українських революціонерів-демократів (М. Чернишевський, М. Добролюбов, І. Франко та ін.).

В поемах «Великий льох», «Сон» та інших, маючи на увазі вже сучасну йому кріпосницьку політику царизму, Шевченко розвиває думку, що царизм і в минулому був ворогом експлуатованих мас України, зокрема, зазначає, що з іменами Петра I та Катерини II пов'язані тяжкі сторінки історії українського народу. У цих своїх висновках Шевченко також близький до Белінського, Герцена, декабристів. Гнівно картає поет сучасне йому самодержавство. Поема «Юродивий» — вразлива сатира на політику Миколи I щодо України. Шевченко викриває реакційну політику царизму не лише на Україні, а й в інших частинах імперії. Його влучне «од молдаванина до фіна на всіх языках все мовчить» якнайкраще характеризує царську Росію як тюрму народів.

Засуджуючи царизм, Шевченко водночас високо цінував великий російський народ, його героїчну братерську допомогу іншим народам, його боротьбу проти кріпацтва під проводом, зокрема, Степана Разіна та Омеляна Пугачова. Із захопленням і повагою говорить він про «царів волі» — декабристів, Пушкіна, Герцена, Чернишевського. Зайняття Москви французами у 1812 р. Шевченко оцінює як загрозу національній незалежності російського та українського народів і підкреслює, що український народ в цей грізний час виступив спільно із своїм братом — російським народом проти іноземної навали.

Шевченко відгукувався у своїх творах на всі видатні сучасні йому події. Повстання декабристів, селянський рух на Поділлі під проводом Устима Кармалюка, революція 1848 р. в країнах Західної Європи, Тайпінське повстання в Китаї, Кримська війна, масовий похід селян України в Таврії «за волею» в 1854 р., боротьба за права і свободу негрів у США, підготовка селянської реформи в Росії — усе це знайшло оригінальну оцінку й характеристику в творчості революціонера-демократа. В наш час ці характеристики уже мають історіографічне значення.

На противагу реакційним положенням слов'янофілів і польських націоналістичних істориків Шевченко висуває тезу про єдність народних мас слов'янських країн «без магнатів і ксьондзів». В поезіях «Гайдамаки», «Ще як були ми козаками» та «Єретик» поет розвиває думку про об'єднання зусиль трудящих мас всіх слов'ян в ім'я

кращого майбутнього: «Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря до моря — слов'янська земля».

Діяльність Шевченка-історика, як і його сучасників — російських революціонерів-демократів, мала велике значення для розвитку на Україні передової історичної думки.

Розділ V. ОСНОВНІ РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ У ПОРЕФОРМЕНІ РОКИ (60-90-ТІ РОКИ ХІХ СТ.)

Історична думка України пореформених десятиліть досить чітко відобразила основні риси соціально-економічного розвитку і політичного життя епохи — бурхливий господарський розвиток, формування нових класів буржуазного суспільства, формування української нації на цьому етапі. Зростання і консолідація класу буржуазії знаходять свій вияв, зокрема, у розвитку буржуазної історіографії.

Російська буржуазно-дворянська історіографія пореформених часів в особі *К. М. Бестужева-Рюміна*, *В. О. Ключевського* і представника «офіційного напрям» *Д. І. Іловайського* не внесла нічого принципово нового в розробку історії України порівняно з державною школою (*С. Соловйов*). Російська історіографія, яка займалась питаннями історії України, представлена головним чином російськими буржуазними істориками, що працювали на Україні, — *Г. Ф. Карпов*, професор Харківського університету; *М. Ф. Владимирський-Буданов*, професор Київського університету, *І. А. Линниченко* — професор Одеського університету.

Запеклий великодержавник *Г. Карпов* зводив історію України до того, що ця «колишня провінція Польщі» стала лише «провінцією Росії». Та, полемізуючи з українськими буржуазними істориками *М. Костомаровим* та *П. Кулішем* і відстоюючи свої шовіністичні положення, *Карпов* увів до вжитку в історичну літературу ряд важливих документальних матеріалів з історії України, уточнив окремі фактичні дані. *М. Владимирський-Буданов* написав ґрунтовні вступні статті до кількох томів «Архива Юго-Западной России», а також ряд статей в інших виданнях. Повторюючи *С. Соловйова* та *Г. Карпова*, він в усіх своїх працях проводить думку, що Правобережжя, як і Україна в цілому, це лише російська провінція. З оригінальними працями переважно на теми визвольної

війни виступили російські ліберальні історики *А. Востоков* та *В. Ейнгорн*. *П. П. Батюшков* був ініціатором видання історико-краєзнавчих збірників на теми історії Правобережної України. В цих збірниках взяли участь представники як російської, так і української буржуазної історіографії.

Українська буржуазія широко використовувала історію як ідеологічний засіб впливу на народні маси і зручну форму при «домашніх чварах» з царизмом та Габсбургами. Для цього проводилися з'їзди істориків, видавалися журнали, створювалися відповідні установи, товариства. Наприклад, при Харківському і Новоросійському університетах та Ніжинському інституті було створено історико-філологічні товариства, а при Київському університеті — «Историческое общество Нестора-летописца». Існували товариства та комісії істориків в Одесі, Катеринославі, Полтаві, Херсоні, Чернігові, Житомирі. Значними центрами занять історією України були «Юго-Западный отдел Русского географического общества» у Києві та «Наукове товариство ім. Шевченка» у Львові. Друкованими органами, які висвітлювали питання історії України, були журнал «Основа» (1861—1862), що виходив у Петербурзі, та «Киевская старина», яка видавалась у Києві в 1882—1906 рр.

На сторінках «Киевской старины», коли її редагував *О. М. Лазаревський*, були опубліковані важливі документальні матеріали, статті прогресивних істориків. З 1893 р. у Львові почали виходити «Записки наукового товариства ім. Шевченка» («Записки НТШ»).

Українська буржуазно-дворянська історіографія в другій половині ХІХ ст. провела значну дослідницьку роботу, запровадила до наукового вжитку величезну масу нових документальних матеріалів, значно просунула вперед розробку багатьох важливих історичних проблем, створила чимало праць, цінність яких становить фактичний матеріал. Для методики історичних праць буржуазних істориків того часу характерна увага до документального матеріалу і формальної техніки його обробки. В пореформену епоху продовжувала свою діяльність київська Тимчасова комісія для розбирання давніх актів. Комісія видала 36 томів «Архива ЮЗР», де були опубліковані багатющі документальні матеріали з історії України (головним чином Правобережжя) ХV—ХVІ ст.

У пореформені десятиліття продовжували займатись історією України *М. Костомаров* та *П. Куліш*. Політич-

ним кредо цих істориків була насамперед боротьба з революційним рухом, революційно-демократичною течією. У 1862 р. Костомаров пише Чернишевському з приводу окремих історичних питань: «Наші шляхи різні», а в своїй «Автобіографії» із злістю називає великого революціонера-демократа «ярим апостолом безбожия, матеріалізма». У праці Костомарова «Правда москвичам о Руси» та серії «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» основними є антиросійські мотиви. П. Куліш в цей час закликає в своїх працях до співробітництва з царизмом, Габсбургами та польськими поміщиками Галичини. Засуджуючи це плазування українських лібералів, І. Франко писав, що «лібералізм держиться тільки компромісами», а український лібералізм — один з гірших його варіантів — сповнений «великого страху перед деякою сміливішою думкою, — в кожному, бодай що живім, нерутиннім слові бачить революцію, руїну порядку»³⁹.

Новою постаттю буржуазної історіографії в ці роки був професор Київського університету *В. Б. Антонович*. Йому належить понад 300 праць з історії та археології України, а також біографії П. Конашевича, П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, І. Виговського та ін., вміщені у збірник «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах» (К., 1885). Антонович здійснив редагування семи томів «Архива ЮЗР» і написав до них вступні розвідки: «О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России», «Исследование о качестве по актам с 1600 по 1648 год», «Последние времена казачества на правой стороне Днепра», «Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432—1798 гг.» та інші.

Своє історичне кредо Антонович виклав у праці «Бесіди про часи козацькі на Україні», де він, зокрема, підкреслював, що є противником революційних методів у розв'язанні національного питання. М. Грушевський так характеризував Антоновича: «Всяка стріча з «улицею» викликала в нім необорну, фізичну відразу; боротьба, полеміка, конфлікти були йому органічно противні... Як глибоко переконаний еволюціоніст, він не вірив не тільки в успішність революційної тактики, а й взагалі в можливості різних скоків, перемін і міряв перспективу поступу суспільного і національного довгими віками».

Угодовство у національному питанні було властиве всьому табору української буржуазії пореформених часів. Про це з обуренням писав М. Драгоманов, а І. Франко затаврував лідерів націоналістичного руху за те, що для них «воли й корови» (тобто егоїстичні інтереси українських поміщиків і буржуазії) замінюють всі актуальні питання національних інтересів українського народу.

Антонович є автором антиісторичної концепції про «вічність української нації» та її «безкласовість». Він розвинув тезу Костомарова про так званій «демократизм» українського народу, протиставляючи його насамперед російському народові, висунув положення про належність українців до категорії «бездержавних» націй, для яких головним змістом історичного процесу є «національні стремління». Саме з цих позицій він досліджував історію селян, козаків і міщан України в період XIV—XVIII ст. Нарешті, концепції Антоновича властиві антипольські настрої, що відображали незадоволення українських поміщиків та буржуазії зверхністю польських поміщиків та буржуазії.

Антоновича наслідувала ціла група українських буржуазних істориків, які в конкретних своїх історичних дослідженнях доповнювали націоналістичну схему цього історика. *М. В. Довнар-Запольський* (учень Антоновича та його наступник на кафедрі) і *Ф. І. Леонтович*, наприклад, приділяли велику увагу в своїх творах питанням литовсько-українських відносин, переспівуючи тези свого вчителя. Історії козацьких рухів та Запорізької Січі присвячені праці *А. А. Андрієвського*, в яких оспівується вигаданий демократизм козацтва. В цілому ж Антонович та його послідовники у 60—90-х роках розвивають і поглиблюють в історіографії націоналістичні твердження своїх попередників — українських дворянських та буржуазних істориків. Націоналізм в українській історіографії вступає в новий етап.

Історики школи Антоновича приділяли порівняно багато уваги Давньоруській державі та періоду феодальної роздробленості. Київську Русь, всупереч історичній правді, вони трактували лише як сторінку історії України. Щодо цього показові історичні розвідки *М. П. Дашкевича*, *М. В. Довнар-Запольського*, *Ф. І. Леонтовича*.

Досліджували Антонович та його учні і послідовники (*М. Біляшевський*, *Ф. Вовк*) й археологічне минуле України. Методика цих досліджень характеризується фети-

³⁹ Франко І. Публіцистика. К., 1953, с. 10—11.

шизацією культурних залишків старовини та ігноруванням соціальних процесів, які відбулися в людському суспільстві.

На західноукраїнських землях працювали в цей час буржуазні історики *В. Ільницький* (праця з історії Галицько-Волинського князівства), *К. Заклинський* (розвідки «Руські літописи і літописці XVII ст.», «Літопис Хмельницького», «Зносини цесаря Рудольфа II з козаками» (1880), «Зоря»), *А. Петрушевич* («Сводная Галицко-русская летопись», Львів, 1878—1889). Щодо Петрушевича, то *І. Франко* дав його працям таку промовисту характеристику: «...брак наукової методи, повний брак логічної композиції... суб'єктивна вдача автора». Щодо політичного та наукового кредо всіх цих істориків, то воно влучно схарактеризоване *М. Чернишевським* у статті «Национальная бестактность». Так звані москвофільські та українофільські відтінки у поглядах західноукраїнських буржуазних істориків, зазначав Чернишевський, зводяться до пропаганди ідеї співробітництва з Габсбурзькою монархією.

Крім буржуазно-націоналістичної течії в українській історіографії пореформених десятиліть можна відзначити буржуазно-ліберальну течію. Представником її був молодий тоді історик *Д. Багалій*, що почав свою діяльність у 80-х роках. Багалій досліджував історію Слобожанщини та Півдня України, закінчив він свій творчий шлях уже радянським істориком. Найбільш визначним представником ліберально-буржуазної течії був відомий український громадський діяч, професор Київського, а потім Софійського університету *М. П. Драгоманов*. Йому належить ряд праць з історії України: «Историческая Польша и великорусская демократия», «Передне слово до «Громади», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Пропащий час» та ін. Характерною рисою історичного світогляду Драгоманова є непослідовність та суперечливість: він висунув правильну тезу про співробітництво прогресивних сил російського і українського народу як в минулому, так і на сучасному етапі для боротьби проти самодержавства і водночас перебування України в складі Росії назвав «пропащим часом». Він критикував опортунізм російської та української ліберальної буржуазії і разом з тим нападав на загальноноросійський революційний рух і марксистський — особливо. *В. І. Ленін* відмігив деякі позитивні моменти в поглядах Драгоманова, але засудив і викрив основну кон-

цепцію історика, назвавши його націоналістичним міщанином⁴⁰.

Драгоманов висловив свою думку про всі скільки-небудь значні питання історії України, починаючи з XIV і до першої половини XIX ст. включно. Але його історичні положення, як і загальнополітичні міркування, сповнені суперечностей та непослідовності. В основному правильно розуміючи головний зміст історичного процесу епохи феодалізму на Україні (боротьба селянства проти кріпосницьких порядків), він водночас твердив, що ряд селянських рухів, як, наприклад, повстання 1768 р. на Правобережжі, були реакційними, висловив скептичні міркування про селянство як політичну силу і на підтвердження такого свого висновку посилався на Лассаля. Драгоманов то наполягав на тому, що український народ — «нація мужиків», то змушений був визнати існування і «своєї» козацької старшини, і «свого» панства та попівства, і наявність гострої класової боротьби. Критикуючи народництво за примітивний підхід до питань соціалізму, він сам проголошував Запорізьку Січ своєрідним «ембріоном... соціалістичних федерацій». Складна класова і національна боротьба на Україні в XVII ст., на його думку, відбувалася під знаком наближення до соціалістичних ідей свободи та рівності. Уже сучасники критикували історичні концепції Драгоманова з лівих (Франко) і правих (Антонович) позицій. Його історіографічна спадщина використовувалась в науці та політиці як демократами, так і буржуазними націоналістами.

Таким чином, в пореформені десятиліття буржуазна історіографія України розвивалася досить бурхливо. В ній виразно простежуються риси ідейного розброду. Буржуазні історики виявилися неспроможними рухати вперед історичну науку. У 80—90-ті роки (період політичної реакції) в українській буржуазній історіографії помітно поглиблюються реакційні риси. Буржуазні історики захоплюються рікертіанством, неodarвінізмом. Згадана вище школа Антоновича приділяла увагу крім історії та археології ще нумізматичні та етнографії.

Прогресивний напрям історіографії пореформених десятиліть представлений революціонерами-різничинцями, «починаючи з Чернишевського і кінчаючи героями «Народної волі»⁴¹. Розмежування ліберально-буржуазного

⁴⁰ Див.: *Ленін В. І.* Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. творів, т. 24, с. 140.

⁴¹ *Ленін В. І.* Пам'яті Герцена. — Там же, т. 21, с. 249.

і революційно-демократичного напрямів в суспільно-політичному житті знаходить своє відображення і в цій галузі знання: боротьба напрямів становить важливу рису розвитку історіографії тих десятиліть.

В роки визрівання революційної ситуації (кінець 50-х років XIX ст.) на суспільно-політичну арену вийшло друге покоління російських революціонерів-демократів на чолі з М. Г. Чернишевським та М. О. Добролюбовим. Вони виступили з розгорнутою платформою боротьби проти «мерзотностей кріпосництва» та самодержавства, готуючись очолити селянську революцію. Їхні ідеї, дії, програма збудили до життя величезні народні сили, зумовили величезну активність у всіх галузях ідеології — художній літературі, критиці, літературознавстві, філософії, політекономії, історії, історіографії зокрема. Загальноновизнаним є великий позитивний вплив Чернишевського і Добролюбова на російську історіографічну думку XIX ст. В багатогранній історіографічній спадщині визначних діячів революційної демократії поряд з розробкою важливих загальноросійських питань історії приділяється увага іншим народам Росії. Чернишевський і Добролюбов розглядали пригноблені царизмом народи як союзників російського народу. Посилену увагу приділяли вони історії українського народу.

Цим питанням, зокрема, присвячені праці М. Г. Чернишевського: «По поводу «Автобиографии» Н. И. Костомарова», «Статистическое описание Киевской губернии», «Южно-русские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским», «Богдан Хмельницкий» Н. И. Костомарова», «Национальная бестактность», «Народная бестолковость», «Основа»; праці М. О. Добролюбова: «Кобзарь» Т. Шевченко», «Черты для характеристики русского простонародья», „Хата“, 1860 г.», «Наука и свистопляска, или как аукнется, так и откликнется», «Свисток», восхваляемый своими рыцарями», «Исследование о торговле на украинских ярмарках И. Аксакова».

Стаття Чернишевського «Народная бестолковость», присвячена викриттю ідеології великодержавників-кріпосників, спрямована проти реакціонера-слов'янофіла В. Ламанського. В ній підкреслюється, що Ламанський, удаючи з себе приятеля українського народу, насправді вбачає в ньому лише «малороссийскую племенную особенность»⁴². Спеціально спинилися Чернишевський і До-

брюлюбов на працях сучасних їм українських буржуазних істориків М. Костомарова та П. Куліша. Так, рецензуючи журнал «Основа» (№ 1), Чернишевський ґрунтовно розглянув працю Костомарова «О федеративном начале древней Руси». Він, насамперед, зазначає, що аргументація Костомарова про джерела формування російської і української народностей банальна і не витримує критики. Російський і український народи, підкреслює він далі, мали спільні сторінки історії, а різні звичаї та говірки «ничтожны перед подавляющей их массой общего и в языке, и в быте, и в понятиях, и в преданиях». В статті-рецензії Добролюбова «„Хата“, 1860 г. (Изд. П. Кулиша, С.-Петербург)» підкреслено, що позитивною стороною «Хати» є лише публікації на сторінках цього журналу творів Т. Шевченка і Марка Вовчка, тобто творів українських революціонерів-демократів. Що ж до загального напрямку журналу і самої писанини П. Куліша, то Добролюбов кваліфікував їх як буржуазно-націоналістичні⁴³.

Чимало уваги Чернишевський приділяв такому важливому питанню в історії України, як визвольна війна українського народу та воз'єднання з Росією. В рецензії на «Богдана Хмельницького» Костомарова Чернишевський підкреслював важливість воз'єднання України з Росією, справедливо вважав його однією з основних подій в історії українського народу. Зазначаючи, що історичні процеси визвольної війни польськими, російськими та українськими дворянськими і буржуазними істориками висвітлюються перевернуто⁴⁴, Чернишевський підкреслював класову основу подій цієї війни.

Чернишевський та Добролюбов високо цінували історичні погляди Шевченка. На думку Шевченка Чернишевський посилається як на авторитетне свідчення і доказ: «Он (Шевченко. — Л. К.) окончательно разъяснил для нас ту истину, которую давно мы предполагали сами. Вот она. В землях, населенных малорусским племенем, натянутость отношений между малороссами и поляками не на различии национальностей или вероисповеданий: это просто была натянутость между поселянами и помещиками»⁴⁵.

Важливими в працях Чернишевського є його положення з питань історії Західної України, викладені го-

⁴² Чернышевский Н. Г. Полное собр. соч., т. 7, с. 844.

⁴³ Див.: Добролюбов Н. А. Соч., т. 2, с. 560.

⁴⁴ Див.: Чернышевский Н. Г. Полное собр. соч., т. 6, с. 701—702.

⁴⁵ Там же, т. 7, с. 792.

ловним чином у статтях «Национальная бестактность» і «Народная бестолковость». Чернишевський критикує москвофільські й українофільські течії серед українських поміщиків та буржуазії в тогочасній Галичині, зазначаючи, що українські буржуазні діячі цього регіону, всупереч історичним фактам, ігнорують необхідність для цієї частини українського народу підтримувати всебічний зв'язок з Наддніпрянською Україною і є прислужниками Габсбурзької монархії: «Слово» объявляет от имени русинов, что они не хотят соединиться с другими малороссами, что они верные защитники Австрийской империи»⁴⁶. Вістря критики Чернишевського спрямоване було не лише проти тогочасних націоналістичних діячів Галичини, а й проти перекручень у працях тогочасних галицьких буржуазних істориків в особі Петрушевича, Шараневича та інших.

Загальнофілософські та історичні погляди Чернишевського і Добролюбова досить активно сприймалися на Україні і значно вплинули на розвиток української історіографії, зокрема її революційно-демократичної течії, у пореформені десятиліття.

Значною постаттю в прогресивній українській історіографії пореформених часів був О. М. Лазаревський. Він не належав до плеяди революціонерів-демократів, але поділяв деякі історичні погляди Чернишевського і Шевченка. За своїми поглядами Лазаревський належав до того широкого кола прогресивних діячів 60-х років, яких В. І. Ленін характеризує як російських просвітителів⁴⁷. Лазаревський написав понад 400 історичних праць, найголовніші з них такі: «Малороссийские посполитые крестьяне», «Очерки малороссийских фамилий», «Люди старой Малороссии» та ін.⁴⁸ Основна проблематика його досліджень — це відносини селян і феодалів в особі козацької старшини на Лівобережній Україні (Гетьманщині) у період 1648—1783 рр. Отже, Лазаревський досліджує внутрішні соціальні процеси, що було спів-

звучно виступам революціонерів-демократів проти «мерзотностей кріпосництва».

Уважно і сумлінно досліджуючи багаті дані архівів центральных установ колишньої Гетьманщини, зокрема «Румянцевской генеральной описи», Лазаревський дійшов висновку, що визвольна війна 1648—1654 рр. та воз'єднання з Росією завдали удару польському феодальному землеволодінню, та невдовзі місце польських магнатів і шляхти посіла козацька старшина. Вона захопила землі, угіддя, на вернула в особисту залежність посполитих (вільних) селян та рядових козаків. Царський уряд, задовольняючи прохання козацької старшини, видав (10 грудня 1763 р. і 3 травня 1783 р.) укази, які юридично ствердили фактичну залежність селян від поміщиків. Процес закріпачення, підкреслював Лазаревський, розпочався зразу ж після визвольної війни. Він викрив брехливу тезу української націоналістичної історіографії про зовнішнє привнесення кріпацтва на Україну і на багатющому фактичному матеріалі розвинув положення, яких дотримувалися представники прогресивної історіографії (О. Маркович, наприклад, та Т. Шевченко). Отже, Лазаревський виступив проти тези націоналістичної історіографії про безкласовість українського народу.

Водночас у поглядах Лазаревського проявилася обмеженість буржуазного просвітителя. Він, зокрема, неправильно трактував становище на Україні після визвольної війни, вважаючи, що внаслідок її нібито повністю було ліквідовано феодалні відносини. Процес закріпачення селян козацькою старшиною історик подає як систему перманентних зловживань. У деяких працях Лазаревський всупереч власним правильним висновкам говорить про зовнішнє привнесення кріпосництва. Та в цілому заслуга Лазаревського в опрацюванні окремих питань історії України незаперечна.

Питання історії України висвітлювались і в народницькій історіографії. Їм, зокрема, присвячена праця визначного російського історика-народника В. І. Семевського «Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в.», три розділи якої (X, XVI і XVII) відведено розглядати становища селян і селянським рухам на Україні. Семевського цікавлять питання общини на Україні, яку він розглядає в дусі народницьких положень — як рятівницю селянської справи. Певну увагу історик приділив суспільно-політичним рухам на

⁴⁶ Чернышевский Н. Г. Полное собр. соч., т. 7, с. 777.

⁴⁷ Див.: Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось? — Повне збір. творів, т. 2, с. 496—497.

⁴⁸ Див.: Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.). Историко-юридический очерк по архивным материалам. — Записки Черниговского губернского статистического комитета, кн. 1. Чернигов, 1886 (окремою книгою видано в Києві у 1908 р.); Описание старой Малороссии, т. 1—3. К., 1888—1902; Очерки малороссийских фамилий. — Русский архив, т. 1, 1875; т. 2, 1876; т. 3, 1880.

Україні в першій половині XIX ст., українській літературі, головним чином Т. Шевченку, дячам Кирило-Мефодіївського братства, діяльності В. Капніста, В. Карамзіна, Я. Козельського. Загалом Семевський в трактуванні історії України продовжує традиції прогресивної російської історіографії. Обмеженість історика-народника проявилася в перебільшенні ролі общини в історичному процесі, неправильній оцінці М. Костомарова (як нібито народника) тощо.

Народницький напрям в українській історіографії представлений ще кількома іменами. Це, насамперед, О. Я. Єфименко*. У своїх працях «Дворищное землевладение в Южной Руси», «Архаические формы землевладения у германцев и славян», «Литовско-русские данники и их дани», «Крестьянское землевладение на крайнем Севере», «Южная Русь» історик у дусі народницьких ідей намагалася обґрунтувати рятівну роль общини: «Две возможности раскрываются перед разлагающейся деревней... Одна из них... это распадение деревни на произвольные куски..., наступление порядка подвального владения... Другая возможность — общинный порядок землевладельца»⁴⁹.

Проте ставлення Єфименко до народницьких концепцій про общину непослідовне. К. Маркс, конспектуючи її працю «Артели в Архангельской губернии», відмічає аргументи авторки, що спростовують народницькі твердження, зокрема, підкреслює думку про східне походження значної кількості термінів, які вживаються в артілях для визначення різних службових посад, артільних форм тощо. Маркс підкреслює, наприклад, таке речення: «и у нас, и у восточных народов артель вытекала из родового быта»⁵⁰. Виходить, отже, що хоч О. Я. Єфименко і дотримувалася народницьких поглядів, проте наукова сумлінність об'єктивно приводила її до заперечення цих концепцій при конкретному дослідженні.

До цих розвідок Єфименко близькі праці інших українських істориків з виразними народницькими спрямуваннями, зокрема І. Новицького та О. Левицького.

* Росіянка за походженням (дівоче прізвище — Ставровська), Олександра Яківна Єфименко після одруження проживала і працювала в Харкові. Згодом стала визначним істориком народницького напрямку на Україні.

⁴⁹ Єфименко А. Я. Южная Русь, т. 1. СПб., 1905, с. 374.

⁵⁰ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. М., 1929, кн. 4, с. 405.

І. Новицький не приховує, що до дослідження проблем історії селянства його змушують обставини пореформеного періоду. Тема його основної праці «Очерки истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV — XVII веке» була зручним приводом і вдячним полем, щоб розгорнути народницьку тезу про роль селянства. Новицький наголошує, що селянство відіграло основну роль у господарському, громадському та культурному житті Правобережжя. Появу козацтва він пов'язує також з ініціативою селянства — народною колонізацією Півдня. Два фактори, на його думку, впливали на цей процес: з одного боку, послаблення («сокрушение могущества Золотой Орды на Куликовском поле...», що «обеспечило спокойствие отдаленной от Волжских улусов Юго-Западной Руси»⁵¹), зумовлене успішною боротьбою російського народу проти золотоординців; з другого — поселення на південних землях селян — втікачів від кріпосницького гніту («чем дальше в степь, тем ближе к... казакам, тем повинности эти были легче, и наоборот, тяжесть их увеличивалась с углублением в Полесье»). Ролі селянства у виникненні і розвитку козацтва присвячено й іншу розвідку Новицького — «Князья Ружинские».

З позицій народництва викладено матеріал історії селянства Правобережжя у працях О. Левицького. Це серія історичних зарисовок, де автор спиняється на подобицях повсякденного життя селян, надаючи їм великого значення. «В истории каждой страны, — пише Левицький в народницькому тоні, — нет более важного и интересного предмета, как жизнь данного народа, проявляется ли она в виде определенного массового движения взрыва и настроений, или течет вяло, бесцельно, дробясь на тысячи мелких индивидуальных стремлений, интересов, столкновений...», отже, «и народная жизнь, вспыхивает ли она яркой полосой, или погружается в тусклые сумерки будничного прозябания, должна представлять для историка одинаковый интерес»⁵².

Виходячи з народницьких ідей про селянство, О. Єфименко, І. Новицький та О. Левицький багато досліджують селянські антифеодальні рухи. Єфименко яскраво і з виразним співчуттям описує їх у своїх досліджен-

⁵¹ Новицкий И. Очерки истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV—XVII веке. Киев, 1876, с. 40.

⁵² Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. Киев, 1902.

нях «Из истории борьбы малорусского народа с поляками» (1872) — про гайдамацький рух на Правобережжі, «Турбаивская катастрофа» (1891), «Очерки истории Правобережной Украины» (1895). Новицький, вважаючи, що у всіх значних народних рухах минулого головну роль завжди відіграло селянство, стверджує, що так було і під час визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького: «Что касается влияния на крестьян восстания 1648 г., то восстание это приняло характер крестьянского движения самой силой вещей, без всякого предвзятого плана». Левицький в дослідженнях «Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.» (1874), «Отголоски польско-русской борьбы XVII ст. в мелочах будничной жизни» (1887), «Очерки народной жизни в Малороссии XV в.» (1901) і частково в таких своїх працях, як «Очерки старинного быта на Волыни и Украине» (1889), наводить цінний матеріал про різноманітні форми селянського опору польським і українським феодалам.

Дослідження аграрних проблем феодално-кріпосницької епохи й селянських рухів на Україні в працях О. Єфименко, О. Левицького та І. Новицького перегукувалися з традиціями революційно-демократичної історіографії та працями загальноросійських істориків демократичного та народницького напрямку і були — як конкретні дослідження — позитивним вкладом в українську історіографію. Однак слід мати на увазі, що їхнім працям притаманні й негативні риси народницької історіографії: неправильна оцінка ролі особи в історії тощо.

Оригінальною постаттю в історіографії був історик-народник І. М. Рєва, активний учасник народницьких гуртків Києва, репресований пізніше і відправлений на заслання. Незадовго до свого арешту Рєва здійснив переклад з польської на російську мову «Записок В. Кребс» під назвою «Уманская резня»⁵³. До цих мемуарних матеріалів він додав передмову і коментар упорядника з приводу «южнорусской крестьянской войны», яку він високо оцінює: «Гайдамачина не была салонным разговором между дипломатами... она была открытой войной против панства и его прерогатив; она была насилием против насилия». В цих рядках виразно виступає учасник

⁵³ Див.: Уманская резня. Записки В. Кребс. Перев. и предисл. И. М. Ревы. К., 1879.

революційного народництва 70-років. Та й саме видання «Записок» в колах київських народників було своєрідним агітаційним заклик до збройної боротьби, зверненим уже до «правнуків гайдамаків».

Народницькі історичні концепції позначилися й на творчості тогочасних українських письменників, зокрема І. С. Нечуя-Левицького. В його повісті «Микола Джеря» подано широку й узагальнюючу картину втечі селян від поміщиків напередодні реформи. В історичному нарисі «Князь Єремія Вишневецький» (його було написано в 1897 р., але видано лише за радянських часів) автор приділив увагу маловисвітленому у тодішній історіографії питанню боротьби селян і рядових козаків проти українських феодалів часів визвольної війни 1648—1654 рр.

Слід відмітити також істориків суто ліберально-народницького напрямку — І. В. Лучицького та Д. І. Яворницького. Якщо основні історичні дослідження Лучицького, присвячені питанням зарубіжної історії, написано у виразно ліберальному дусі, то дослідження з історії України мають також виразний відтінок народницьких концепцій. Їхня тематика — сюжет з життя селянства України — перегукується з проблематикою народницької історіографії. У 80—90-х роках опублікував ряд праць з історії запорізького козацтва Д. І. Яворницький. Людина енциклопедичної освіченості та великої енергії, він зібрав багатий фактичний матеріал, в основному з історії Півдня України XVI—XVIII ст. Це почасти документальний, почасти етнографічний матеріал регіону колишньої Запорізької Січі. Праці Яворницького сповнені — в дусі народницьких положень — пошани до рядових козаків — втікачів-селян. Та водночас автор ідеалізує козацтво як якусь суцільну в соціальному відношенні масу, опускає явища класової боротьби, фетишизує окремі знахідки (із захопленням, наприклад, розписує якусь рідкісну козацьку люльку). Отже, зібравши великий фактичний матеріал, історик виявився неспроможним зрозуміти суть процесів історії запорізького козацтва. В працях Яворницького звучать і буржуазно-націоналістичні нотки.

1883—1895 рр., за визначенням В. І. Леніна, були часом, коли пролетарський рух виділився із загального потоку демократичного руху, коли «ідейно визначився напрям російського марксизму (група «Визволення праці», 1883) і почався безперервний робітничий рух у зв'яз-

ку з соціал-демократією...»⁵⁴. Тоді ж громадськість України ознайомила з марксизмом, зокрема, з історичним матеріалізмом. Під час поліцейських обшуків на Україні неодмінно знаходили праці К. Маркса, Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії», «Анти-Дюрінг», «До критики політичної економії», «Капітал» та ін. Певний інтерес до марксизму спостерігався і в колах ліберальної інтелігенції (професор Київського університету М. Зібер та магістр Харківського університету Н. Кауфман).

Важливу роль у поширенні ідей марксизму в цей період, як відомо, відіграли група «Визволення праці» та перші твори Г. В. Плеханова «Соціалізм і політична боротьба», «До питання про розвиток моністичного погляду на історію». На Україні не існувало скільки-небудь значного промислового і культурного центру, де б не діяли марксистські групи. Особливо виділялися щодо цього міста Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, Полтава, Чернігів, Житомир, Херсон.

80—90-ті роки започаткували поширення марксизму і в історіографії України. В. І. Ленін, підкреслюючи величезну роль основоположників наукового соціалізму в розвитку історіографії, зазначав, що розроблений ними «історичний матеріалізм уперше дав можливість з природничоісторичною точністю дослідити суспільні умови життя мас і зміни цих умов»⁵⁵. Це цілком стосується й української історіографії. В працях К. Маркса і Ф. Енгельса містяться численні дуже важливі положення та міркування з історії України.

Відомі зауваження засновників марксизму про археологію поставили цю галузь наукових знань на матеріалістичну основу і відкрили нові перспективи для археологічних досліджень на Україні. Уже в археологічних розвідках І. Франка та висновках С. Подолинського відчувається вплив ідей К. Маркса та Ф. Енгельса щодо розуміння історії первісного суспільства. У праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» містяться як загальнотеоретичні положення, так і конкретні історичні моменти про заняття скотарством і початок землеробства в Придніпров'ї, про верв як фор-

му родової общини у східних слов'ян⁵⁶. Ідеалістичним твердженням буржуазно-націоналістичних археологів протиставлялося наукове розуміння історичних процесів первісного суспільства на території України. Величезне значення для розуміння стародавньої історії України має положення Маркса про взаємозв'язок і зворотний вплив надлишку населення на розвиток продуктивних сил. Зростання чисельності варварських племен плоскогір'їв Азії призводило до того, що вони «скорочували одне одному територію, необхідну для виробництва. Тому надлишкове населення було змушене робити ті сповнені небезпек великі переселення, які поклали початок утворенню народів стародавньої і сучасної Європи»⁵⁷. Зазначене положення Маркса безпосередньо стосувалося історії скотарських племен у південних степах Наддніпрянщини часів бронзи і початку епохи заліза.

Ранньому феодализму на Сході Європи, в тому числі території України, Маркс приділив належну увагу в своїх творах, зокрема у відомих «Хронологічних виписках». У багатьох висловленнях про Давньоримську державу він підкреслював спільність історичних процесів для східних слов'янських племен. Як важливу подію відмічає К. Маркс виникнення запорізького козацтва, коли «заснувалось славне запоріжжя... дух козацтва розлився по всій Україні»⁵⁸. Вказівки К. Маркса і Ф. Енгельса щодо релігійної оболонки класової боротьби в епоху феодализму вносили граничну ясність у розуміння боротьби навколо православ'я, унії, католицизму на Україні в XVI—XVIII ст. До того ж Ф. Енгельс дає безпосередню характеристику цих процесів: «...Дворянство Білорусії і Малоросії у великій мірі ополячилось, а в XVI столітті, коли в Польщі панували єзуїти, православних російських підданих Польщі змушували приєднуватися до римсько-католицької церкви»⁵⁹.

⁵⁴ Див.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 58—59.

⁵⁷ Маркс К. Вимушена еміграція. — Кошут і Мадзіні. — Питання про емігрантів. — Вибірчі підкупи в Англії. — Пан Кобден. — Там же, т. 8, с. 542.

⁵⁸ Маркс К. Стенька Разин. Конспект монографії Н. И. Костомарова «Бунт Стеньки Разина». — Молодая гвардия, 1926, № 1, с. 107.

⁵⁹ Енгельс Ф. Зовнішня політика російського царизму. — Там же, Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 18.

⁵⁴ Ленін В. І. З минулого робітничої преси в Росії. — Повне збір. творів, т. 25, с. 91.

⁵⁵ Ленін В. І. Карл Маркс. — Там же, т. 26, с. 50.

У серії статей «Дебати з приводу польського питання у Франкфурті» К. Маркс та Ф. Енгельс охарактеризували розвиток міст у Польщі епохи феодалізму, головним чином у XVI—XVIII ст. Зокрема, вони підкреслили, що польські міста не відігравали такої позитивної ролі, як у Західній Європі, оскільки іноземне міщанство гальмувало розвиток торгівлі й промислового виробництва⁶⁰.

Це цілком стосується й українських міст тієї доби. Магдебурзьке право зовсім не мало тієї нібито позитивної ролі, про яку так розбазікували буржуазні націоналісти.

У працях К. Маркса і Ф. Енгельса висвітлено й одну з центральних подій епохи феодалізму на Україні — визвольну війну 1648—1654 рр. Маркс, зокрема, характеризує її як глибоко народний рух. Фінал боротьби є б возз'єднання України з Росією — основоположне для марксизму оцінюють як прогресивне і позитивне явище⁶¹ для історичної долі українського народу⁶¹.

Про велику увагу К. Маркса і Ф. Енгельса до історії України свідчить і той факт, що вони переглянули питання про відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Так, у листі до Й. Вейдемейера від 12 квітня 1853 р. Енгельс писав: «Щодо колишніх польських провінцій по цей бік Дніни і Дніпра, то я про них і слухати не хочу, відколи дізнався, що всі селяни там українці, а поляками є тільки дворяни та почасті городяни, і що для тамтешнього селянина, як і в Українській Галичині в 1846 р., відродження Польщі означало б відновлення старої дворянської влади в усій її силі»^{62—63}. Ф. Енгельс спеціально спиняється на закріпаченні посполитих на Лівобережній Україні у XVIII ст., зауважуючи, що воно було зумовлене інтересами поміщиків щодо вивезення за кордон сільськогосподарської продукції, «поки Катерина не зробила цього гноблення повним і не завершила законодавством».

К. Маркс і Ф. Енгельс вивчали також історію західноукраїнських земель — Галичини, Буковини, Закарпаття. Вони підкресливали, що населення цих районів

тяжіє «до інших малоросійських областей, що об'єдналися з Росією...»⁶⁴.

Принципове значення для вивчення історії України мають Марксові характеристики ряду сучасних йому українських істориків. Так, Маркс склав докладний конспект праці М. Костомарова «Бунт Стеньки Разина», критично підійшовши до висновків цього буржуазного історика. Він відкинув слово «бунт» і свій конспект назвав «Стенька Разін». Позитивно оцінюючи селянську війну XVII ст. в Росії як великий народний рух, Маркс підкреслює, що козацтво було спільним явищем для Росії та України як сила проти наступу феодалів. Позитивно оцінює він особу Степана Разина⁶⁵. Як відмічалося вище, Маркс схвально характеризував історичні праці О. Я. Єфименко, підкреслюючи наукову сумлінність і торки.

Показовим в аналізованому аспекті є ставлення замовників марксизму до С. А. Подолинського. Є два листи Ф. Енгельса до К. Маркса, з яких нам відомо, що Подолинський листувався з Марксом, звертався до нього порадами. У цих листах Ф. Енгельс відмітив недоліки деяких теоретичних міркувань Подолинського, але в цілому дав позитивну оцінку дослідженню цього революціонера-демократа⁶⁶. В. І. Ленін серед інших матеріалів про листування К. Маркса і Ф. Енгельса склав докладний конспект листа Ф. Енгельса про Подолинського⁶⁷.

Теоретичні положення й висновки К. Маркса та Ф. Енгельса мають безпосереднє відношення до конкретних проблем історії. Радянські історики та економісти провели значну роботу з творчого освоєння наукової спадщини великих мислителів, яка стосується проблем української історіографії.

Поширення марксистських ідей на Україні значною мірою завдячує еміграції з Росії за кордон передової інтелігенції, яка вивчала там марксизм. «Завдяки вимушеній царизмом емігрантщині революційна Росія

⁶⁴ Енгельс Ф. Німеччина і панславизм. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 11, с. 202.

⁶⁵ Див.: Маркс К. Стенька Разин. Конспект монографії Н. И. Костомарова «Бунт Стеньки Разина», с. 106—124.

⁶⁶ Див.: Енгельс Ф. Лист до К. Маркса від 19 грудня 1882 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 35, с. 104—106.

⁶⁷ Див.: Ленин В. И. Конспект «Переписки К. Маркса и Ф. Энгельса 1883 гг.». М., 1959, с. 166—168.

⁶⁰ Див.: Енгельс Ф. Дебати з приводу польського питання у Франкфурті. — Твори, т. 5, с. 325—326.

⁶¹ Див.: Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. М., 1948, кн. 11, с. 173.

^{62—63} Енгельс Ф. Лист до Й. Вейдемейера від 12 квітня 1853 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 459.

мала в другій половині XIX століття таке багатство інтернаціональних зв'язків, таку чудову обізнаність відносно всесвітніх форм і теорій революційного руху, як ні одна країна в світі»⁶⁸. Саме у такий спосіб ознайомився з марксизмом й С. А. Подолинський, діяльність якого як пропагандиста марксистських ідей припадає на 70-80-ті роки XIX ст. Перебуваючи в еміграції, Подолинський у своїх працях «Парова машина», «Про хліборобство», «Ремесла і фабрики на Україні», «Життя і здоров'я людей на Україні» та інших вивчає головним чином питання економічної теорії та економічного розвитку України (60—70-х років XIX ст.). Ці його праці позитивно оцінені радянськими спеціалістами. Вважається, що в політичній економії Подолинський був представником теорії трудової вартості і вперше в українській економічній літературі популяризував вчення Маркса⁶ про додаткову вартість.

В своїх дослідженнях Подолинський спинається до ряді питань історії України. Його положення і зауваження важливі саме як перша вдала спроба на осн^у ідейно-теоретичних положень марксизму розглянути й такі питання історії України. В своїх загальних історіографічних положеннях Подолинський виходив з того, що людське суспільство розвивається по висхідній лінії — від нижчого щабля до вищого. Рабовласницьке суспільство, робив висновок дослідник, було прогресивним порівняно з первісним суспільством, феодалізм — порівняно з рабовласницьким ладом, а капіталізм — вищим щаблем порівняно з феодалізмом.

Найбільш концентровано свої погляди щодо історії України Подолинський виклав у праці «Ремесла й фабрики на Україні». Характерно, що особливістю його викладу є широкий історичний фон, значні екскурси в історію Європи та Азії, наголошення зв'язку історичних процесів Росії та України. Характеристику первісно-общинного ладу на Україні Подолинський починає із стислого огляду археологічних даних і робить висновок, що на її території була доба кам'яного віку з поділом на період тесаного й шліфованого каменю, віку бронзи та залізного віку.

Грунтовно спинився Подолинський на питаннях історії феодально-кріпосницької епохи на Україні. Свій

аналіз проблеми він починає з розгляду общинного ладу у східних слов'ян періоду його розкладу, далі розповідає про заміну безкласового ладу у них класовим. «Швидко і вільних мужиків стали звати смердами і почали брати з них великі податки»⁶⁹. Висвітлюючи історичні процеси XIV—XVIII ст., Подолинський зазначає посилення кріпосницького тягара для селян. «Таким чином, ми бачимо, що чим ближче до нашого часу, тим гіршим був лад у містах і селах, нарешті у XVII ст. вийшло так, що на Україні сільські люди переважно стали кріпаками»⁷⁰. Отже, Подолинський досить глибоко розумів антагоністичний характер українського суспільства.

Докладно аналізував Подолинський розвиток ремесла й торгівлі на Україні. Другий розділ його розвідки має назву «Ремесло в часи неволі, кріпацтва і цехів». В ньому історик вказує, що тяжкий кріпосницький гніт гальмував розвиток ремесла, торгівлі, міст. Лише деякі міста добилися так званого Магдебурзького права (Київ, Корсунь, Чигирин, Черкаси, Лисянка, Вінниця). З розвитком кріпосницьких порядків майже все населення в містах і селах ставало феодально-залежним та кріпаками. Вигодами Магдебурзького права скористалися лише купці та цехова верхівка. Подолинський розглядає і розвиток мануфактурних форм виробництва, стисло, але змістовно характеризує типи мануфактур на Україні (кріпацька, посесійна, купецька), вказує на благотворне значення для господарського життя України економічних зв'язків з Росією, зокрема з російською мануфактурою⁷¹.

Значне місце в працях Подолинського посідає аналіз економічного розвитку перших десятиліть пореформеного розвитку України. В обстановці поширюваних помилкових народницьких поглядів про капіталізм в Росії як аномалію історичного розвитку Подолинський виступив з твердженням, що капіталізм у Росії, в тому числі на Україні, є закономірним щаблем історичного прогресу. В конкретних тогочасних обставинах капіталізм на Україні пройшов стадію простої кооперації, мануфактури і вступив у стадію капіталістичної фабрики⁷². Аналізуючи стан розвитку промисловості на Україні 60—70-х років

⁶⁹ Див.: Подолинський С. А. Ремесла й фабрики на Україні. Женева, 1880, с. 35.

⁷⁰ Там же, с. 43.

⁷¹ Див.: там же, с. 91—92.

⁷² Див.: там же, с. 109—113.

⁶⁸ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — П. збір. творів, т. 41, с. 7—8.

XIX ст., Подолинський спиняється на окремих районах — Донбасі, Півдні України, Галичині, Закарпатті⁷³.

Щодо сільського господарства, основних тенденцій його розвитку на Україні в перші десятиліття пореформеного часу, то Подолинський, всупереч народницьким твердженням, вказує на явища диференціації і пролетаризації українського села як у Наддніпрянщині, так і в Галичині та на Закарпатті⁷⁴. Викладаючи матеріал про розвиток капіталізму, Подолинський окремо висвітлював явища формування пролетаріату в 60—70-х роках на Україні й становище цього нового класу. Характеристика Подолинським становища промислового і сільськогосподарського пролетаріату на Україні позначена впливом праці Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», хоч він і викладає оригінальний історичний матеріал («Життя і здоров'я людей на Україні»). Сучасники Подолинського І. Франко, М. Павлик та інші високо оцінювали історичні праці вченого.

Отже, своїми працями з історії України Подолинський, завдяки фактичному матеріалу, зробив перші кроки в поширенні як загальних ідей історичного матеріалізму, так і матеріалістичного розуміння історії України. Проте сам він марксистом не став.

Найбільш визначним представником революційно-демократичного напрямку в історіографії України цих десятиліть був І. Я. Франко. Письменник, учений, громадський діяч, Франко є також визначним дослідником історії. Йому належить понад сто друкованих праць з історії: монографії, статті, повідомлення, рецензії. Серед праць на історичну тематику особливої уваги заслуговують: «Мислі о еволюції в історії людськості», «Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр.», «Лук'ян Кобилиця», «Гримайлівський ключ 1801 р.», «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині», «Іван Вишенський», «Дві унії». Окремі оригінальні та змістовні зауваження і положення з історії є також у працях «Хуторна поезія» П. Куліша», «Причинки до оцінення поезії Т. Шевченка», «Темне царство» та ін. Його художні і літературознавчі твори також містять цінний матеріал як у трактуванні історичних процесів і фактів, так і в розумінні методологічних позицій авторів. Цей вели-

⁷³ Див.: Подолинський С. А. Ремесла й фабрики на Україні, с. 93—100.

⁷⁴ Див.: Подолинський С. А. Про хліборобство. Як де земля поділена і як би треба її держати. Женева, 1877, с. 117—119.

чезний обсяг спеціальних історичних праць дає підстави розглядати І. Я. Франка не просто як визначного мислителя, що займався історичними дослідженнями побічно, а як історика-професіонала. Історичні погляди революціонера-демократа заслуговують якнайсерйознішої уваги.

Формування політичних та історичних поглядів Франка відбувалося під впливом революційно-демократичної думки В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, а також прогресивної російської літератури. «Російських письменників,— писав Франко,— великих світочів у духовнім царстві ми знаємо і любимо. Ми любимо в російській духовній скарбниці ті самі коштовні золоті зерна та пильно відрізняємо їх від полови, від жужелю...»⁷⁵. Величезний вплив на Франка мала творчість Т. Г. Шевченка. Як відмічав Франко, твори великого Кобзаря в Галичині були поштовхом до піднесення загальнополітичного і літературного життя, і все прогресивне вчилося й наслідувало Шевченка.

Франко зазнав великого впливу ідей марксизму. Одна з перших його публіцистичних праць — надрукована в 1878 р. польською мовою анонімна брошура «Катехізіс економічного соціалізму» — написана під впливом «Маніфесту Комуністичної партії» та праці К. Маркса «Наймана праця і капітал». Франко переклав на українську мову 24 главу першого тому «Капіталу» Маркса, першу і другу глави розділу «Соціалізм» з праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг». До цих перекладів він додав ґрунтовні коментарі. Уважно стежив Франко за діяльністю групи «Визволення праці», а пізніше — за подіями і явищами російського соціал-демократичного руху.

Та марксистом Франко не став. За його власним визнанням, він «був соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий»⁷⁶. Світогляд Франка можна охарактеризувати як революційно-демократичний. За своїм політичним змістом він відображав думи і прагнення трудящого селянства України в поєднанні з соціалістичними мріями і проповіддю радикальної аграрної реформи. Такий характер філософського і політичного світогляду Франка позначився й на його історичних поглядах, трактуванні істо-

⁷⁵ Франко Іван. Про російську літературу. Статті та висловлювання. Львів, 1947, с. 59—60.

⁷⁶ Листування І. Франка і М. Драгоманова. К., 1928, т. 1. Матеріали до культурної і громадської історії Західної України, с. 325.

ричних процесів, оцінці фактів, осіб. Зрозумілі й суперечності та непослідовність Франка, хитання в бік ідеалізму. Та вплив марксизму для нього не минув безслідно, а досить виразно відбився на його історичній концепції.

У становленні Франка — історика України можна виділити два етапи: перший — 80—90-ті роки XIX ст., другий — початок XX ст. Свої дослідження з історії Франко почав із з'ясування принципів методологічних питань. На початку 80-х років XIX ст. з'являються такі його значні праці, як «Мислі о еволюції в історії людськості» та «Про працю». Франко визнавав закономірність історичного процесу, рішуче заперечував як рикертіанцям, що відкидали закономірність в історії, так і представникам «соціального дарвінізму», які намагалися заперечити матеріалістичне розуміння історії шляхом перенесення на суспільство законів біології. Саме в цих працях виразно позначається вплив на Франка ідей марксизму.

Становище селян-кріпаків було особливо близьким Франкові і хвилювало його. З гіркою і пристрасною він запитує: «А ви, плебеї-грецької?» Як розвивались ви? Що скористали, а що стратили ви в ту важку, но і важну добу історичного розвитку? Дивна річ! Чим ближче до наших часів, тим доля люду робочого (сільського і міського) ставалась *правно легшою* (хоч і не значно і не всюди), зате ж *економічно* чимраз тяжчою, тим тяжчою, чим живіше і серед убогих людових мас розтлівається почуття своєї людськості і бажання волі»⁷⁷.

Велику увагу Франко приділив викриттю української буржуазно-націоналістичної історіографії, зокрема в зв'язку з критикою творів П. Куліша. Він підкреслював, що Куліш під виглядом загальної «критики москалів» нападає на російський народ і водночас всіляко вихваляє «розумних царів», тобто самодержавство. Щодо націоналістичної історіографії в цілому, зазначав Франко, то її змістом є протиставлення національних питань соціальним. У вірші «Сідоглавому», спрямованому фактично проти всіх українських буржуазних націоналістів, Франко так сформулював розбіжності між їхнім та своїм трактуванням історії України:

Ти любиш в ній князів,
Гетьманя, панування,—
Мені ж болить її
Відвічне страждання.

⁷⁷ Франко Іван. Твори. В 20-ти т. Т. 19. К., 1956, с. 98.

Боротьба з українським буржуазним націоналізмом в історіографії — безперечна заслуга революціонера-демократа.

У працях Франка розглянуто найважливіші проблеми історії України з найдавніших часів і до середини XIX ст. Основна частина історичних праць мислителя присвячена історії України епохи феодалізму, а однією з провідних ідей є думка, що більшість народу — селянство — в цю епоху знемагала під ярмом кріпосництва. Тому боротьба селян проти кріпосництва, наголошує Франко, становила суть історії цього часу. Значну увагу Франко-історик приділив боротьбі українського народу проти польських магнатів та шляхти, підкреслював класову основу цієї боротьби. Водночас він вказав і на національний рух українського народу і критикував реакційних польських істориків, які заперечували національні мотиви в боротьбі українського народу. Високо оцінював Франко діяльність Б. Хмельницького, визвольну війну українського народу та возз'єднання України з Росією. Цікавою є його думка про те, що шляхетська Річ Посполита, на відміну від Росії, була неспроможна захищати Україну від усіяких загарбників.

Грунтовно опрацював Франко питання історії західно-українських земель під владою Австрії, залучивши великий і оригінальний документальний матеріал. Він показав, що центральною проблемою історичного розвитку цієї частини України у пореформені роки було аграрне питання: саме воно склало зміст подій 1848 р. в Галичині.

З ініціативи Франка та за його активною участю виходили журнали «Світ» (1881—1882) і «Народ» (1890—1895), які висвітлювали питання історії України переважно з позицій революційного демократизму. В цьому особлива заслуга Франка. Про значний вклад революціонера-демократа в розробку питань історії України можна сказати його ж словами:

Все, що мав у життю, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї.

Змістовними є міркування й положення з питань історії України іншого представника української революційної демократії — П. А. Грабовського, опрацьовані в надзвичайно важких життєвих умовах і за досить короткий час його творчої діяльності. Про свої політичні пере-

конання та історичні уявлення революціонер-демократ писав: «Я... не есьм, ані марксистом, ані народником...» Проте він виразно схилився до марксизму. «Тепер все, що тільки єсть у Росії живого, рухливого та працюючого, йде під окликом марксизму...»,⁷⁸ — писав він зокрема. В листах до Б. Д. Грінченка Грабовський рішуче підкреслює, що для українського народу боротьба за соціальне визволення виступає на перший план, бо є поділ на класи і відбувається класова боротьба. «Таким робом,— писав він,— ми й дійдемо до практичного питання: якої праці нам держатись, тії, що рають марксисти, чи тії, що проповідують народники...» І відповідає, що історична дійсність на боці марксистів⁷⁹.

Грабовський різко засуджував твердження буржуазно-націоналістичних істориків про безкласовість українського народу: «Найбільшою з нісенітниць є та, буцім Україна була колись єдиним тілом з погляду національних інтересів і змагань, як хочуть впевнити наші псевдопатріоти,— такої України ніколи не існувало і не існує»⁸⁰. Немає України абстрактної, сповненої лише «національних інтересів», заявляв Грабовський, і народ бореться не в ім'я цих інтересів, як намагалися довести історики-націоналісти. «Ніколи Україна не боролась ні за який свідомий загальноукраїнський ідеал і ніколи не існувало свідомого загальноукраїнського патріотизму, бо ніколи інтереси і потреби різних станів української людності не були однакові... Не за віру батьків і не «за неньку Україну» боролось високе українське шляхетство, а за панування свого стану на Україні, і змагалось вирвати те панування з рук поляків і «інших ворогів», не за Україну, а за свої «привілеї» боролось козацтво, що виїжджало на шлях поспільства і з презирством на нього дивилося; не за Україну боролась верховодячі сфери духовенства українського, боронячи самостійність української церкви, а за своє панування в тій церкві... Так само тягло до православ'я та білого царя і все поспільство, котре... вічно бідувало, а як підіймалось гайдамацькими загонами, так не проти Польщі, а взагалі проти утисків та винуватців соціального гніту, з якого б коліна — польського чи українського — вони не походили»⁸¹ — в цьому

⁷⁸ Грабовський П. А. Вибрані твори. К., 1949, с. 264.

⁷⁹ Див.: Спицький В. Історичні погляди П. А. Грабовського. — Наукові записки КДУ, К., 1956, № 7, с. 131.

⁸⁰ Грабовський П. А. Вибрані твори, с. 265.

⁸¹ Там же, с. 266.

історико-політичне кредо визначного революціонера-демократа.

Отже, можна зазначити, що в 70—90-ті роки XIX ст. в історіографії України був досить відчутним революційно-демократичний напрям. В ідейному відношенні на його формуванні чітко позначився вплив марксизму.

Розділ VI. УКРАЇНЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ 1895—1917 РР. (ПОЧАТОК ЛЕНІНСЬКОГО ЕТАПУ В ІСТОРІОГРАФІЇ. КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ БУРЖУАЗНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В ПЕРІОД ІМПЕРІАЛІЗМУ)

1895—1917 рр. в історії Росії та України зокрема були періодом розвитку монополістичного капіталізму і вступу його в останню стадію — імперіалізм. Щодо громадсько-політичного життя це була епоха двох буржуазно-демократичних революцій і новий етап революційно-визвольного руху — пролетарський. Ці явища виразилися, з одного боку, у кризі буржуазної історіографії та війовничому виступі буржуазно-націоналістичної школи Грушевського, з другого — у розвитку марксистсько-ленінської історіографії як головного і визначального фактора прогресу історичної думки.

Визначальними явищами цього історично насиченого, важливого для розвитку історичної думки на Україні двадцятиріччя були боротьба пролетаріату, діяльність партії більшовиків та її керівника В. І. Леніна, дальша розробка ним в нових історичних умовах матеріалістичного розуміння історії. Цим, власне, починається ленінський етап марксистської історіографії. Аналізуючи його, слід передусім підкреслити, що для розвитку української історіографії важливими були всі праці В. І. Леніна, написані ним у ті десятиліття. У них він підніс на вищий ступінь теоретичні положення матеріалістичного розуміння історії К. Маркса та Ф. Енгельса, конкретизувавши їх стосовно епохи імперіалізму та пролетарських революцій. Він же виробив цілісну концепцію історії Росії від найдавніших часів до аналізованого періоду. Головні положення цієї концепції безпосередньо стосуються і наукового вивчення історії України.

Складовою частиною ленінської концепції історії Росії була його боротьба проти російської дворянсько-монархічної, буржуазно-ліберальної та дрібнобуржуазної історіографії в її ліберально-народницьких, есерівських

та меншовицьких напрямках. Це було неocenенною методологічною зброєю під час вивчення процесів історіографії на Україні. Нарешті, у працях В. І. Леніна є безпосередні, конкретні положення, зауваження й нотатки з ряду питань історії України. За 1893—1917 рр. Володимир Ілліч написав понад 140 праць (монографії, брошури, статті, промови, листи), в яких спинявся на питаннях минулого українського народу та тогочасного становища України⁸².

Боротьба В. І. Леніна проти народників, зокрема критика їхніх історичних концепцій, безпосередньо стосувалася проблем української історіографії*. В цей період українські буржуазно-націоналістичні історики встановили контакти з народниками-лібералами і повністю поділяли їхню суб'єктивістсько-ідеалістичну концепцію історії. Отже, розвиток В. І. Леніним принципів положень історичного матеріалізму не лише забезпечував розгром ліберального народництва та його історіографії, а й завдавав удару по буржуазно-націоналістичних історіографічних концепціях. Критика В. І. Леніним «дитячої нісенітничі» російських народників, які твердили, що національні зв'язки є продовженням родових зв'язків, завдавала, зокрема, удару по концепціях Антоновича та Грушевського, які всупереч фактам прагнули довести позаісторичний характер національних зв'язків⁸³.

Стосувалося української історіографії й викриття В. І. Леніним «економізму», оскільки погляди «економістів» поділяла і поширювала дрібнобуржуазна націоналістична РУП (Революційна українська партія). В своєму журналі «Гасло» рупівці відверто вихваляли Е. Бернштейна як, мовляв, «надзвичайно сучасного теоретика». Боротьба В. І. Леніна проти меншовиків та одзовистів якнайтісніше перепліталася на Україні з боротьбою

⁸² Див.: В. І. Ленін про Україну, ч. 1. К., 1977.

* Про це зазначав, наприклад, П. А. Грабовський, позитивно оцінюючи боротьбу марксистів проти народників і підкреслюючи, зокрема, великодержавницьку суть народників-лібералів. «...Забалакайте, — писав він про них, — про українську науку, школу, вживання мови в усіх справах... вони зараз галас підіймуть, зараз загвалтують про розстрілювання сил, відтягання людей від «єдиної спільної гуртової роботи». ...Хіба це не правда? І се впливає з самої суті доктрини (народників. — Л. К.). Марксисты не можуть так дивитись хоча б уже через те, що стоять на ґрунті класової боротьби, не признають «неделимых наций», поки серед них існує антагонізм з погляду інтересів» (Грабовський П. А. Вибрані твори, с. 265).

⁸³ Див.: Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне збір. творів, т. 1, с. 143.

проти різних дрібнобуржуазних націоналістичних течій — «Спілки» та українських соціал-демократів, що блокувалися з меншовиками. Ця боротьба дійово впливала на становлення марксистсько-ленінської історіографії.

Розвиваючи в нових умовах вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про соціально-економічні формації, В. І. Ленін зробив великий вклад у дослідження історії феодалізму в Росії. В ряді праць — «Розвиток капіталізму в Росії», «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття» та інших В. І. Ленін розкрив суть феодально-кріпосницької системи, визначив її основні риси та хронологічні рамки, рішуче підкреслив прогресивне історичне значення селянських рухів. Ленінські положення про феодально-кріпосницьку епоху були спрямовані проти концепцій феодалізму російської буржуазної та української націоналістичної історіографії. В. І. Ленін ґрунтовно знав історичне минуле і сучасне українського народу, його культуру, стежив за подіями на Україні⁸⁴. Його праці містять глибокі загальні теоретичні положення і конкретні зауваження з багатьох вузлових проблем історії України, проблем, які мають велике методологічне значення для розвитку марксистсько-ленінської української історіографії. Приділяючи значну увагу питанням історії України, В. І. Ленін виходив з необхідності згуртування сил трудящих мас Росії і України для боротьби проти самодержавства і капіталізму в ім'я соціального і національного визволення: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»⁸⁵.

В праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін, характеризуючи соціально-економічні процеси пореформеної епохи, незмінно приділяє велику увагу Україні. Соціально-економічні процеси в ній він розглядає в найтіснішому зв'язку із загальноросійськими господарськими процесами⁸⁶, спиняючись разом з тим на особливостях економічного розвитку окремих районів України, їхньої

⁸⁴ Див.: Гуржій І., Сарбей В. В. І. Ленін про найважливіші питання історії України. К., 1960, с. 7.

⁸⁵ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. творів, т. 24, с. 125.

⁸⁶ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. — Там же, т. 3, с. 59—73, 110—115 та ін.; Критичні замітки з національного питання. — Там же, т. 24, с. 125—126.

промисловості та сільського господарства. Дослідженню останнього, зокрема, присвячені одна з перших праць Володимира Ілліча «Нові господарські рухи в селянському житті», написана ним весною 1893 р., та праця «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років», написана в листопаді — грудні 1907 р. В ній він відмітив наявність двох типів аграрної еволюції на Україні. Південь України — Новоросію В. І. Ленін відносив до районів, де розвиток капіталізму в сільському господарстві відбувався переважно американським шляхом⁸⁷. Вказуючи, що у Новоросії розклад землеробського селянства був сильніший, ніж по Росії в цілому, він застерігав проти перебільшення цієї особливості, бо вона не була такою великою, як дехто вважав. Правобережжя і Лівобережжя України Ленін охарактеризував як райони, де сільське господарство розвивається так званім пруським шляхом.

Виділяючи питання про розвиток вугільної і металургійної промисловості на Україні, В. І. Ленін підкреслював: «Чисто капіталістична промисловість, що виросла тут в останні десятиріччя, не знає ні традицій, ні становості, ні національності, ні замкненості певного населення»⁸⁸. Крім того, аналізуючи розвиток цього промислового району, В. І. Ленін відмічав, що темп зростання гірничої промисловості в Росії, на Україні зокрема, був вищим, ніж у Західній Європі і частково США⁸⁹. Розвиток капіталізму в кінці XIX ст. на Україні взагалі, і в промисловості зокрема, пише він, супроводжувався інтенсивним процесом формування з російських і українських селян «рухливого пролетаря, умови життя якого ламають специфічно національну вузькість як великоруську, так і українську»⁹⁰. Опрацьовані В. І. Леніном проблеми соціально-економічної історії України є основою не лише для справді наукового вивчення істориками цих процесів, а й для викриття неспроможності тверджень буржуазно-націоналістичної історіографії (Антонович, Грушевський) про безбуржуазність української нації та відсутність українського пролетаріату.

⁸⁷ Див.: *Ленін В. І.* Нові господарські рухи в селянському житті. — Повне збір. творів, т. 1, с. 1—61; Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років. — *Там же*, т. 16, с. 202—203.

⁸⁸ *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії. — *Там же*, т. 3, с. 463.

⁸⁹ Див.: *там же*, с. 463—464.

⁹⁰ *Ленін В. І.* Критичні замітки з національного питання. — *Там же*, т. 24, с. 125.

В ряді праць В. І. Леніна дано наукову характеристику розташування класових сил в Росії, особливо географії політичної боротьби епохи буржуазно-демократичних революцій. Революційні події Володимир Ілліч розглядав як процес, єдиний для всіх народів Росії, в тому числі українського. Велике значення для розуміння історичних процесів на Україні початку XX ст. мали його праці про монополістичну стадію капіталізму, в яких наведено фактичний матеріал про нові явища в економіці України того часу. А в статтях «З приводу «Profession de foi», «Віддача в солдати 183-х студентів», «Деякі дані про вибори по робітничій курії на півдні Росії» дано характеристику робітничого і революційного руху на Україні.

В працях В. І. Леніна містяться також цінні вказівки про деякі сторони історичного розвитку західноукраїнських земель, які перебували на початку XX ст. під владою Австро-Угорщини. Для цього регіону характерні, зазначав В. І. Ленін, економічна відсталість, значні залишки феодально-кріпосницьких відносин⁹¹, а соціальний гніт щодо робітників і селян доповнювався національним — з боку німецьких, польських, угорських поміщиків та буржуазії. Західноукраїнські землі, по суті, перебували на становищі колоній, де «свого капіталу немає або майже немає», а «добувати його інакше як на умовах політичної підлеглості, в обстановці фінансового капіталу, колонія не може»⁹². Ця ленінська характеристика є вихідною при вивченні історії західноукраїнських земель початку XX ст. Вона повністю спростовує антинаукові концепції націоналістів про Галичину як «український П'ємонт». Праці В. І. Леніна, отже, давали пролетаріату та його партії могутню ідейну зброю в боротьбі проти буржуазних перекручень історії України.

Крім того, В. І. Ленін безпосередньо торкається питань, пов'язаних з викриттям української націоналістичної історіографії. Так, у статті «Про національну гордість великоросів» він підкреслив величезну історичну роль великого російського народу та його авангарду — пролетаріату для долі інших народів Росії. Разом з тим В. І. Ленін пристрасно викривав російських поміщиків і буржуазію як носіїв великодержавного шовінізму. «Про-

⁹¹ Див.: *Ленін В. І.* Залізо в селянському господарстві. — Повне збір. творів, т. 23, с. 362—363.

⁹² *Ленін В. І.* Підсумки дискусії про самовизначення. — *Там же*, т. 30, с. 34.

тивником визвольних прагнень українців, — писав він, — є клас поміщиків великоруських і польських, потім буржуазія тих же двох націй. Яка суспільна сила здатна дати відсіч цим класам? Перше десятиріччя ХХ століття дало фактичну відповідь: ця сила виключно робітничий клас, який веде за собою демократичне селянство»⁹³. Національному питанню, зокрема проблемі національних завдань робітників і селян України, В. І. Ленін незмінно приділяв увагу в багатьох своїх творах. В працях «Робітничий клас і національне питання», «Критичні замітки з національного питання», «Про право націй на самовизначення» він виклав програму дій партії з національного питання. В зв'язку з питанням про самовизначення України В. І. Ленін писав: «Але йти до цієї мети не можна, не борючись з усяким націоналізмом і не відстоюючи рівності різних націй. Чи судилося, наприклад, Україні стати самостійною державою, це залежить від 1000 факторів, не відомих наперед. І, не намагаючись «гадати» марно, ми твердо стоїмо на тому, що безсумнівне: право України на таку державу»⁹⁴.

Ленінська постановка національного питання викликала злість у таборі реакції, зокрема серед представників буржуазного націоналізму на Україні. Саме його критиці присвячені праці В. І. Леніна «Як єпископ Никон захищає українців?», «Кадети про українське питання» та ін. У боротьбі проти шовінізму та націоналізму В. І. Ленін висунув таке методологічне положення: «Є дві нації в кожній сучасній нації... Є дві національні культури в кожній національній культурі. Є великоруська культура Пуришкевичів, Гучкових і Струве, — але є також великоруська культура, яка характеризується іменами Чернишевського і Плеханова. Є такі ж дві культури в українстві, як і в Німеччині, Франції, Англії, у євреїв і т. д.»⁹⁵

Слід мати на увазі, що праці В. І. Леніна зразу ж після публікації ставали відомими не лише на території Наддніпрянщини, а й в західноукраїнських землях. Отже, ленінські положення ставали надбанням усіх пе-

⁹³ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне зібр. творів, т. 24, с. 124—125.

⁹⁴ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення. — Там же, т. 25, с. 263.

⁹⁵ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Там же, т. 24, с. 126.

редових українських робітників, прогресивної інтелігенції і мали могутній вплив на розвиток історичної думки на Україні в ті десятиліття.

Ленінські розробки питань історії українського народу стали вихідними для роботи партії в цій галузі. Важливими центрами поширення і пропаганди марксистських поглядів з питань історії і сучасності були більшовицькі комітети Києва, Катеринослава, Одеси, Полтави, Харкова, Чернігова та інших міст. Ленінська «Искра», більшовицькі газети «Вперед», «Пролетарий», «Звезда», «Правда» друкували багатий матеріал з історії боротьби робітників і селян проти поміщиків і капіталістів на початку ХХ ст. Цей матеріал є своєрідним історичним літописом, сповненим партійної пристрасності й справжньої науковості, складовою частиною української марксистсько-ленінської історіографії. Українські матеріали посідали значне місце на сторінках більшовицької преси. Його, наприклад, містили усі (51) номери більшовицької «Искры». Там було вміщено близько 500 статей, нотаток та листів про Україну. Відомості і матеріали про Київ і Київщину, Харків і Харківщину було видруковано в 42 номерах, про Одесу — в 40, Полтаву — в 19 номерах. На сторінках «Искры» висвітлювалися хід промислової кризи на Україні початку ХХ ст., революційне піднесення цих років, діяльність іскрівських організацій на Україні. Велику увагу «Искра» приділяла селянським рухам. Про події революції 1905—1907 рр. на Україні розповідали газети «Вперед» і «Пролетарий», про дальший розвиток цих подій — «Звезда», «Правда».

Матеріалістичне розуміння проблем української історіографії на початку ХХ ст. формувалося в гострій ідейній боротьбі, яка відображала загальну ідеологічну боротьбу в робітничому русі. Відомий теоретик Г. В. Плеханов, який на першому етапі поширення марксизму в Росії відіграв велику позитивну роль, згодом перейшов на помилкові позиції, що, зокрема, виявилось в неправильному трактуванні історії України. В своїй «Истории русской общественной мысли» він порушує ряд питань української історії, проте матеріал буржуазно-націоналістичної історіографії був сприйнятий ним некритично.

Більшовицькі організації, озброєні ленінськими працями, здійснили значну роботу з поширення марксистсько-ленінських ідей взагалі і в галузі історії України

зокрема. Так, в Одеській більшовицькій організації її керівник В. Воровський у своїх статтях «Карл Маркс перед судом присяжних», «К історії марксизма в Росії» та інших захищав матеріалістичне розуміння історії проти махістів і неокантіанців. У статті «Пам'яті Т. Г. Шевченка» Воровський наводить характеристику окремих моментів громадсько-політичного життя України в XIX ст. Більшовик В. Д. Бонч-Бруевич, розкладаючи філософські погляди Г. С. Сковороди, викрив ідеалізм і містику націоналістичної історіографії. Видатний діяч більшовицької партії і відомий літератор А. В. Луначарський у статті «Великий народний поет», присвяченій Т. Г. Шевченку, подав широку марксистсько-ленінську характеристику соціальних і культурних процесів на Україні в XIX ст., а творчість поета-мислителя розглядав у найтіснішому зв'язку із загальноросійським революційно-демократичним рухом. Принагідно він зазначав, що народна творчість становить основу української демократичної культури. «Українська музика та поезія є найбільш розкішною, найбільш запашною з усіх віток на дереві світової народної творчості. Мінорна основним своїм змістом, смутна навіть в своєму веселому пориві, українська пісня ставиться всіма знавцями на перше місце в музиці всіх народів. Українські думи, що через століття передавались Гомерами України — кобзарями, світять своїми фарбами, почуваннями, лицарством в любові і вражді, розмахом козацької відваги та філософічною вдумливістю»⁹⁶.

Значним явищем в марксистській історичній літературі про Україну були праці російського історика М. М. Покровського, головним чином його «Русская история с древнейших времен». В цій багатотомній праці є спеціальний розділ («Борьба за Малороссию»), в якому розглядається історія українського народу з кінця XII і до кінця XVII ст. Матеріал цей був відповіддю Покровського на фальсифікацію української історії російською великодержавною і українською націоналістичною, а також меншовицькою історіографією. Покровський критикує як «старих» українських істориків (П. Куліш, М. Костомаров, В. Антонович), так і «нових» (М. Грушевський та С. Томашевський).

Один з параграфів розділу («Казачья революция»)

⁹⁶ Луначарський А. В. Великий народний поет.— У кн.: Світова велич Шевченка, т. 1, с. 397.

Покровський присвячує визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. Він позитивно розцінює і сам факт повстання, і роль в ньому народних мас, і діяльність Б. Хмельницького. Покровський простежив основні тенденції історичного розвитку України від Переяславської ради до кінця XVIII ст. Він підкреслює, що воз'єднання з Росією позитивно позначилося на активізації спільної боротьби російських та українських селян проти російських та українських поміщиків⁹⁷, засуджує великодержавницьку політику царизму щодо України і викриває справжню роль козацької старшини в покріпаченні посполитих і рядових козаків Лівобережжя. Покріпачення, зазначає він, супроводжувалось експропріацією цієї маси населення та відбиранням земельних угідь⁹⁸. В «Русской истории с древнейших времен» проводиться правильна думка про спільність історичного розвитку російського і українського народів. Незважаючи на спрощення, а часом і помилкове тлумачення деяких питань історії України, праця Покровського в об'єднанні передреволюційних років мала безперечно позитивне значення.

Завдяки різносторонній діяльності істориків-марксистів, а головне працям В. І. Леніна марксистсько-ленінська історіографія на початку XX ст. стає провідною при дослідженнях з історії України.

На початку XX ст. в галузі української історіографії продовжував плідно працювати І. Я. Франко (на 1895—1916 рр. припадає другий етап його діяльності як історика). Розпочала свою діяльність на цій ниві *Леся Українка*. Як представники революційної демократії вони виступали ідеологами селянства, зокрема вимагали революційного розв'язання аграрного питання⁹⁹. Проте вони враховували нові умови, що склалися, зокрема оформлення бойового союзу селянства і пролетаріату під проводом останнього, і в ідеології виступали як ідейні спільники пролетаріату та його партії. Взагалі слід підкреслити, що революціонери-демократи ідейно були якнайтісніше зв'язані з соціал-демократичним рухом в Росії¹⁰⁰. І. Франко пише працю «До історії соціалістич-

⁹⁷ Див.: Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен. М., 1911, т. 3, с. 55, 61.

⁹⁸ Див.: там же, с. 73—75.

⁹⁹ Див.: Ленін В. І. Селянська або «Трудова» група і РСДРП. — Повне збір. творів, т. 13, с. 93.

¹⁰⁰ Див.: Бонч-Бруевич В. Д. Моє листування з Іваном Франком. — У кн.: Єднання братніх літератур. К., 1954, с. 39.

ного руху», Леся Українка — статтю-рецензію «Хто з чого жне», де викладено зміст «Маніфесту Комуністичної партії». У боротьбі соціал-демократії проти народництва вона була на боці марксистів. В поемі «Досвітні огні» вона вітала пролетаріат як могутню революційну силу:

Досвітні огні переможні, урочі,
Прорізали темряву ночі,
Ще сонячні промені сплять,—
Досвітні огні вже горять,
То світять їх люди робочі.

Пізніше «Правда» в некролозі з приводу смерті поетеси писала, що вона близько стояла до визвольного суспільного руху взагалі і пролетаріату зокрема, віддаючи йому всі сили.

Лесі Українці належить спеціальна історична праця «Стародавня історія східних народів», де вона відгукнулася на ряд актуальних питань української історіографії. Сюжети історії стародавнього Сходу Леся Українка використала для засудження тиранії і деспотизму — в руслі загальнодемократичної боротьби проти самодержавства. Маючи на увазі українських буржуазних націоналістів, авторка також на прикладі історії стародавньої Палестини показує, як шовінізм, націоналізм та релігія взаємно доповнювали один одного, що це — лише різні види ворожої пролетарської ідеології. В колах буржуазних істориків вороже зустріли цю працю, і надрукувати її стало можливим лише після смерті письменниці.

У працях, статтях, листах, художніх творах Лесі Українки викладено й безпосереднє міркування про історію України, зокрема селянські рухи, козацтво. Вона незмінно наголошувала явища класової боротьби в минулому і сучасному їй житті українського народу, різко критикувала (зокрема, у статті «Не так ті вороги, як добрії люди») націоналістичні погляди Грушевського, Єфремова та ін.

Революція 1905 р. справила величезне враження на українську революційну демократію і відіграла велику роль в ідейному її розвитку. І. Франко відгукнувся на події статтями «Подих весни в Росії», «Одвертий лист до галицько-української молодіжі» та поемою «Мойсей», Леся Українка — фантастичною драмою «Осінь казка». В цих творах розвиваються ідеї про необхідність

зміцнення союзу російського і українського народів у боротьбі проти царизму та Габсбургів, підкреслюється історичне значення прогресивної російської культури і літератури для культурного розвитку українського народу. І. Франко, прийшовши у своїх більш ранніх творах («Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині в 1784—1840 рр.», «Причинки до історії 1848 р.», «До мартівських днів 1848 р. у Львові», «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині») до правильного висновку, що у західноукраїнських землях не вирішено ні аграрне, ні національне питання, в листі до галицької молоді прямо пише, що лише нова народна революція може розв'язати ці жагучі проблеми сучасності. «Схід Європи, а в тім комплексі наша Україна, переживає тепер весняну добу, коли тріскає крига абсолютизму та деспотизму, коли народні сили серед страшних катастроф шукають собі нових дорог... Бурхливі хвили історії захоплюють нас самих, ставлять нашу націю майже в центрі подій»¹⁰¹.

Як і В. І. Ленін, Франко викриває антинародну суть історичних концепцій буржуазних націоналістів, їхні фальшиві тези про Галичину як «П'ємонт для України». Оперуючи термінологією часів боротьби за воз'єднання Італії, націоналісти псевдоісторичними паралелями силкувалися довести необхідність поглинення Східної України німецьким імперіалізмом. Франко уїдливо висміяв ці, з дозволу сказати, «історичні» аргументи і підкреслив, що більшість українців живе в Росії, якнайтісніше зв'язана з російським народом і що Східна Україна добилася безумовно значніших успіхів у своєму економічному та культурному розвитку порівняно із Західною Україною. Отже, твердив Франко, саме *російська* Україна може стати П'ємонтом, тобто базою для воз'єднання всіх українських земель. «Ми мусимо, — писав він, — навчити себе українцями не галицькими, не буковинськими, а українцями без офіціальних кордонів... Ми повинні — всі без винятку — поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, щоб почути себе практично часткою його»¹⁰².

У 1912 р. вийшла окремою книгою праця Франка «Причинки до історії України — Русі». У ній та в статті-

¹⁰¹ Франко І. Одвертий лист до галицько-української молодіжі. — Літературно-науковий вісник (ЛНВ), 1905, т. 30, с. 11.

¹⁰² Там же, с. 14—15.

рецензії «Придунайські скити IV—VII ст.» Франко викриває помилки Грушевського у питанні походження держави у слов'ян¹⁰³ та висвітлення історії феодально-кріпосницького періоду. Вихідним положенням Франка була думка, що за феодалізму «весь тягар тої суспільної нерівності в найповнішій мірі спадає... на стан селянський». Що ж до Грушевського, то він бачив тільки розвиток «національного життя». Підкреслюючи роль класової боротьби в історичному процесі, Франко, зокрема, наголосив, що причиною повстання 1648 р. були «кривди козацтва та загальне соціальне упослідження українського народу»¹⁰⁴.

Впливом праць Франка позначена діяльність львівського історика *І. Шпитківського*. Перу Шпитківського належить спеціальне історіографічне дослідження твору Т. Г. Шевченка «Гайдамаки», де автор піддав критиці писання польських та українських буржуазних істориків про Шевченка, підкресливши, що центральна ідея твору — звеличення народного повстання 1768 р. Дослідження Шпитківського прозвучало як відгук на події російської революції 1905 р. і було співзвучне історичним працям революціонерів-демократів¹⁰⁵.

На початку ХХ ст. продовжували працювати в галузі історії України історики-народники. Помітною є диференціація їхніх позицій в новій обстановці. Для Д. І. Яворницького, приміром, характерне посилення буржуазно-націоналістичних тенденцій, О. Я. Єфименко створює узагальнюючі праці з історії українського народу¹⁰⁶, в яких значну увагу приділяє соціально-економічним явищам, класовій боротьбі пригнобленого селянства проти феодалів і поміщиків, наголошує на фактах братерського співробітництва українського і російського народів. Ця праця О. Я. Єфименко вийшла вже за радянського часу як перший систематичний курс історії України для вищих навчальних закладів.

У ці десятиліття виступили із своїми працями прогресивні історики молодшої генерації — *В. О. Барвінський* та *В. І. Пичета*. Барвінський досліджував історію селян Лівобережжя, розвиваючи позитивні традиції О. М. Лазаревського¹⁰⁷. Пичета в передреволюційні роки почав свій шлях історика України як співробітник Катеринославської архівної комісії. В статтях-рецензіях, присвячених історії України XVII—XVIII ст., і в докторській дисертації «Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве» він аналізує соціально-економічні процеси, викриває політику польських магнатів щодо українських селян¹⁰⁸.

Вище вже йшлося про те, що українська буржуазна історіографія періоду імперіалізму початку ХХ ст. вступила в смугу ідейно-теоретичної кризи, що проявилось насамперед в апеляції буржуазних істориків до реакційних ідеалістичних філософських вчень і створенні еkleктичної історіософської основи своїх досліджень. Це була зручна форма для проповіді войовничого буржуазного націоналізму. Криза буржуазної історіографії виявилася також у рішучому відмовленні від пізнання взаємозв'язку закономірностей в історії, у поширенні суб'єктивістських і волюнтаристських методів, войовничих виступах проти марксизму-ленінізму.

За традицією російська буржуазна історіографія не обходить увагою тематику української історії. Буржуазний історик того часу, ідеолог російської імперіалістичної буржуазії *П. М. Мілюков*, перебуваючи загалом на великодержавницьких позиціях щодо українського народу, разом з тим схиляється подекуди до компромісних положень — особливо після 1905 р. — з буржуазно-націоналістичною українською історіографією. В праці «Главные течения русской исторической мысли» він аналізує окремі пам'ятки української історичної думки. На близьких з Мілюковим позиціях стояв професор Київського університету, російський історик *В. С. Іконников*, який систематизував матеріал з української історіографії. Історії українського народу приділив увагу в своїх дослідженнях Давньоруської держави *О. О. Шахматов*.

За традицією російська буржуазна історіографія не обходить увагою тематику української історії. Буржуазний історик того часу, ідеолог російської імперіалістичної буржуазії *П. М. Мілюков*, перебуваючи загалом на великодержавницьких позиціях щодо українського народу, разом з тим схиляється подекуди до компромісних положень — особливо після 1905 р. — з буржуазно-націоналістичною українською історіографією. В праці «Главные течения русской исторической мысли» він аналізує окремі пам'ятки української історичної думки. На близьких з Мілюковим позиціях стояв професор Київського університету, російський історик *В. С. Іконников*, який систематизував матеріал з української історіографії. Історії українського народу приділив увагу в своїх дослідженнях Давньоруської держави *О. О. Шахматов*.

¹⁰³ Див.: Франко І. Причинки до історії України — Русі, с. 24—25.

¹⁰⁴ Там же, с. 44.

¹⁰⁵ Див.: Шпитківський І. «Гайдамаки» Т. Шевченка як пам'ятник Коліївщини. — Зб.: Пам'ять Т. Г. Шевченка, К., 1915; Прокопів І. Історик гайдамацьких рухів І. Шпитківський. — Український історичний журнал, 1969, № 10.

¹⁰⁶ Див.: Єфименко А. Я. История украинского народа, вып. 1. СПб., 1906; вып. 2. СПб., 1906; История Украины и ее народа. СПб., 1907.

¹⁰⁷ Див.: Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Малороссии в XVII—XVIII вв. — Записки Харьковского университета, 1909, кн. 1—3; Из истории казачества Левобережной Украины. — ЖМНП, 1910, кн. 1.

¹⁰⁸ Див.: Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве, ч. 1. М., 1917; Пичета В. И., Готье Ю. Очерки истории землевладения в России. Сергиев Посад, 1915; Украинский научный сборник, вып. 3, 1916.

Так, у статті «К вопросу об образовании русских наречий» він висуває тезу, що формування української народності починається з XIV ст. Певне значення мають праці з історії України російських буржуазних істориків М. Д. Присьолкова, П. М. Жуковича та В. А. М'якотіна.

Контрреволюційні позиції буржуазії в історіографії України рельєфно відобразилися в працях істориків школи Грушевського. Професор М. С. Грушевський, історик-професіонал і лідер українського буржуазно-націоналістичного руху, був досить тісно зв'язаний як з тими колами української буржуазії, що орієнтувалися на російський царизм і російські буржуазні політичні партії, так і з колами української буржуазії Галичини, які орієнтувалися на німецький імперіалізм*. Головним завданням українських поміщиків і буржуазії в ті десятиліття була боротьба проти революційного руху на Україні і в Росії. Це й відображено в історичних постулатах Грушевського. Якщо в історіографічних концепціях Антоновича, Костомарова є бодай які нарікання і претензії до царизму, то головний мотив ідеологічних конструкцій Грушевського — боротьба проти робітничого руху, партії пролетаріату, марксизму-ленінізму.

Посівши посаду професора історії України у Львівському університеті, Грушевський з кінця 90-х років приступив до видання «Історії України-Руси» (перший том вийшов у 1898 р., а до 1917 р. вийшло ще вісім томів). На кошти Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (НТШ) він створив у Львові групу істориків, яка під його керівництвом підбирала і систематизувала відповідні матеріали. Та на титульних сторінках він ставив своє прізвище не як редактора, а як автора. Отже, його волюнтаризм проявився навіть у таких деталях. Про наявність авторського колективу, а не особи автора свідчить розмаїття прийомів і стилів у викладі матеріалу, — перо редактора нездатне було щось змінити. «Історія України-Руси» прислужилася в цілому лише буржуазним історикам для проповіді націоналізму, але деякі частини багатотомника містили значний фактичний матеріал, який мав певне самостійне наукове значення. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка (Львів) видавала в ті роки збірники документів «Жере-

* Досить показово, що австрійська адміністрація відмовила І. Франку, тоді — підданому Австрії, зайняти посаду професора у Львівському університеті, але затвердила на цій посаді Грушевського, підданного Росії.

ла до історії України-Руси», які теж містили важливі фактичні матеріали.

Грушевський розглядає історію України відірвано від історії Росії, наголошує в ній насамперед все те, що різнить і відокремлює український народ від російського. В. І. Ленін дав належну оцінку цим фальсифікаторським прийомам школи Грушевського. «...Це протиставлення української культури в цілому великоруській культурі, — писав він, — теж у цілому, означає найбесоромнішу зраду інтересів пролетаріату на користь буржуазного націоналізму»¹⁰⁹. Викладаючи матеріали народних рухів, грушевці силкувалися довести, що ідейним спонуканням цих рухів було національне питання і що в усі часи для українців головною була «єдність нації».

У загальному трактуванні питань історії України Грушевський не був оригінальним. Він повторює антинаукові тези Антоновича, Костомарова, Куліша про «вічність» української нації, про «український характер» Київської держави, про вигадані якості українського народу, протиставляє його російському народові, твердячи про «відрубність України від Росії», негативно оцінює події визвольної війни 1648—1654 рр. і діяльність Б. Хмельницького, вихваляє зрадника Мазепу тощо. З особливим запалом Грушевський розвиває брехливу теорію «безкласовості» та «безбуржуазності» українського народу.

Видання зовні солідної багатотомної «Історії України-Руси» лише прикривало ідейну нікчемність і наукове банкрутство націоналістичної історіографії. Усі трафаретні вигадки буржуазних націоналістів Грушевський здобрих власним соусом — «схемою історії України». Суть її полягала в двох постулатах: 1) історія нібито розвивається по колах, піднесення змінюються занепадами (варіант теорії циклічності в історії), 2) загально-російської історії нібито не може бути, а історію українського народу слід розглядати не лише без будь-якого зв'язку з російською, а й у цілковитому відриві від неї. Багатогранний процес історичного розвитку українського народу, його братні зв'язки з російським народом Грушевський намагається втиснути в прокрустове ложе цих вигаданих і антинаукових конструкцій, опускаючи

¹⁰⁹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне збр. творів, т. 24, с. 126.

матеріал і факти, що суперечили його концепціям. Новою у Грушевського була лише особливо посилена антиросійська спрямованість, та не проти царизму, російських поміщиків і буржуазії, а проти російського народу.

Ця «теоретична» діяльність Грушевського стала ідеологічною підготовкою його до боротьби проти робітників та селян України як у переджовтневий період, так і після перемоги Жовтня, коли він очолив — як політичний організатор — українську буржуазну націоналістичну контрреволюцію. По закінченні громадянської війни Радянська влада дозволила Грушевському, на його прохання, повернутися на Україну «для чесної наукової роботи». Однак Грушевський залишився вірним собі: очолювані ним академічні установи, в яких гуртувалися його політичні однодумці, були центрами поширення націоналізму та антирадянщини.

На початку ХХ ст. історію України досліджувала ще чимала група українських буржуазних істориків. Питання історії визвольної війни та історії Лівобережжя (Гетьманщини) цікавили *М. Василенка, І. Каманіна, В. Модзалевського, Л. Падалку, І. Павловського, В. Пархоменка, М. Слабченка* (праці останнього містять багато фактичних неточностей, а часом і просто вигадок); історія Правобережжя — *М. Василенка*.

Своєрідною варіацією ідей Грушевського є історичні опуси *Д. Дорошенка* та *В. Липинського*. Відображаючи переляк українських поміщиків перед народною революцією, вони висунули тезу про особливу історичну заслугу українського дворянства, ідеалізували його історичне минуле, пропагували створення гетьманату як бар'єра проти революції, що невблаганно насувалася. Свій шлях ці історики завершили в таборі контрреволюції.

Значну діяльність на початку ХХ ст. розгорнули галицькі буржуазні історики, в основному однодумці *М. Грушевського: Б. Барвінський, В. Герасимчук, І. Джиджора, С. Томашевський, М. Кордуба*. Праці *А. Годинки* та *І. Сабова* з історії Закарпаття написані в дусі плазування перед буржуазно-поміщицькою Австро-Угорщиною. Історіографічні концепції Грушевського були джерелом, звідки черпали матеріали для своїх історичних вправ *В. Винниченко, Л. Юркевич, С. Петлюра*. В своїй праці «Критичні замітки з національного питання» *В. І. Ленін* затаврував ці писання як бур-

жуазно-націоналістичні: «Національна справа — спочатку, пролетарська — потім, кажуть буржуазні націоналісти і пп. Юркевичі, Донцови і т. п. горе-марксиста за ними. Пролетарська справа — насамперед, кажемо ми, бо вона забезпечує не тільки тривалі, корінні інтереси праці і інтереси людства, але й інтереси демократії, а без демократії немислима ні автономна, ні незалежна Україна»¹¹⁰.

Контрреволюційна сутність писань буржуазних націоналістів яскраво проявилась у роки громадянської війни, коли буржуазні націоналісти виступили з ідейним прикриттям контрреволюції у боротьбі проти робітників і селян України. Гетьманці та петлюрівці по-блюзнірськи оперували термінами «гайдамаки», «січовики», хоч самі ж паплюжили гайдамацький рух. Вони піднімали на щит імена Залізняка, Богуна, Хмельницького, хоч саме цих діячів ганьбили в своїх працях*. У переддень Великої Жовтневої соціалістичної революції історіографія панівних класів виявилася глибоко чужою розумінню закономірностей історичного розвитку. Запеклий націоналіст *Д. Дорошенко* назвав утвердження Радянської влади на Україні «руїною» щодо розвитку історіографії, «втрагою» для неї «широких перспектив». Класова ненависть і злоба, ідеологічна обмеженість не давали таким історикам можливості зрозуміти, що відбувалися крах і логічне банкрутство саме націоналістичної історіографії.

Значними центрами буржуазної історіографії на Україні початку ХХ ст. були історико-філологічні факультети Київського, Одеського (Новоросійського), Харківського університетів, Ніжинський історико-філологічний інститут, а на західноукраїнських землях — Львівський і Чернівецький університети. В цих навчальних закладах працювали історики, що різнилися своїми класовими переконаннями, починаючи від запеклих реакціонерів, війовничих великодержавників — російських (Київ, Харків), польських (Львів), німецьких (Чернівці), буржуазних націоналістів, поміркованих лібералів і кінчаючи прогресивними істориками.

¹¹⁰ *Ленін В. І.* Критичні замітки з національного питання. — Повне зібр. творів, т. 24, с. 125—126.

* У наші дні, прислужуючись світовій імперіалістичній реакції, бандерівські недобитки та інші українські квіслінгівці витаскують із смітника історії архіви антоновичів, грушевських, кулішів, щоб ганьбити український народ, його творчу працю в сім'ї єдиної — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Крім університетів центрами буржуазної історіографії були краєзнавчі товариства і комісії, які здійснювали, зокрема, значні археографічні видання. У Києві було створено «Українське наукове товариство», очолюване Грушевським (видано 18 томів «Записок» цього товариства). Видавали свої «Труди» «Полтавская архивная комиссия» (15 томів), «Черниговская архивная комиссия» (12 томів), «Екатеринославская архивная комиссия» (10 томів). Працювали «Общества исследователей» в Житомирі та Кам'янці-Подільському. У Львові продовжувало свою діяльність на чолі з Грушевським «Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка», яке видавало свої «Записки». З 1908 р. виходив історичний журнал «Україна» — також рупор школи Грушевського.

Отже, розвиток буржуазної історіографії початку ХХ ст. на Україні характеризувався наростанням розмаху історичних досліджень і, водночас, яскравим виявленням рис її ідейної кризи. Багатогранність і різноманітність у постановці проблем і видавничій діяльності поєднувалася в українській буржуазній історіографії з посиленням реакційних і націоналістичних тенденцій.

* * *

Викладений вище матеріал про розвиток історичної думки і характеристика історичних досліджень на Україні в ХІХ — на початку ХХ ст. свідчать про наявність у цьому процесі двох основних напрямів. Один з них представлений дворянськими і буржуазними істориками, другий — істориками з дворян-революціонерів та революціонерів-демократів і тими колами науковців, які зазнали їхнього ідейного впливу. Для праць дворянських і буржуазних істориків характерні орієнтація на реакційні і консервативні методологічні засади, посилений націоналізм, ігнорування ролі народних мас, пропагування фальшивої антиісторичної тези про «безкласовість» і «безбуржуазність» українського народу. Праці українських дворянських консервативних та буржуазно-націоналістичних істориків ідеологічно обслуговували українських поміщиків і буржуазію, ідейно забезпечували співробітництво з царизмом і Габсбургами. На початку ХХ ст. відбувається відвертий перехід буржуазно-націоналістичних істориків у табір контрреволюції, на позиції боротьби проти марксизму-ленінізму.

Для істориків з дворян-революціонерів і революційних демократів властиве прагнення до ґрунтовного наукового опрацювання історії українського народу. Вони розробляють прогресивні методологічні засади, ведуть боротьбу проти шовінізму (російських поміщиків і буржуазії) та націоналізму (українських поміщиків та буржуазії). Прогресивні російські та українські історики подали приклад творчого співробітництва в опрацюванні тематики минулого українського народу, здійснили великий вклад у зміцнення дружби і братерства російського та українського народів. Революційні демократи близько підійшли до розуміння ролі класової боротьби в історичному процесі, приділяли посилену увагу висвітленню процесів класової боротьби в історії українського народу. Це було своєрідною відповіддю, спростуванням буржуазно-націоналістичних фальсифікацій про «безкласовість» та «безбуржуазність» української нації. Прогресивні історики значно розширили тематику досліджень з історії України, окреслили актуальні питання, залучили багатий фактичний матеріал. Історіографічна спадщина істориків-демократів не втратила пізнавального значення і в наш час.

На рубежі ХІХ—ХХ ст. у зв'язку з розвитком робітничого руху і формуванням його пролетарського етапу на Україні під благотворним впливом загальноросійського марксистсько-ленінського напрямку сформувалася така історіографія, яка не лише передбачала перемогу соціалістичної революції, а й діяльно готувала її ідеологічно. Головна методологічна роль у ній належала працям В. І. Леніна, які забезпечили поглиблене опрацювання історіографічної спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса стосовно проблем минулого українського народу з позицій марксизму-ленінізму.

Марксистсько-ленінський напрям відкрив широкі можливості для справді наукового дослідження минулого українського народу. Повне використання неочіненної спадщини класиків марксизму-ленінізму для української історіографії стало можливим після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Принципову позитивну роль відіграла тут також та обставина, що радянські історики України встановили якнайтісніші контакти з історичними науковими установами Російської Федерації, а потім і всього Союзу РСР. Значними центрами наукових досліджень історії УРСР були Москва і Ленінград.

На урочистому засіданні 21 грудня 1982 р. у Кремлівському Палаці з'їздів, присвяченому 60-річчю утворення Союзу РСР, Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Ю. В. Андропов відзначив: «Об'єднання в союз стало одним з додаткових джерел не лише матеріального, а й духовного багатства радянського народу»¹¹¹. Позитивні результати перебування України у складі Союзу РСР виразно позначилися, зокрема, і в ділянці історичної науки, забезпечивши її небачене піднесення. Особливо плідними щодо цього є останні два десятиріччя. Нині в Українській РСР працює кілька науково-дослідних установ в системі республіканської Академії наук: Інститут археології, Інститут історії з відділом історії Північної Буковини у м. Чернівцях та відділом історії європейських соціалістичних країн у м. Ужгороді. В складі Інституту суспільних наук АН УРСР у м. Львові також функціонує відділ історії.

На фахових історичних кафедрах дев'яти історичних факультетів університетів та одинадцяти історичних факультетах педінститутів республіки здійснюються значні дослідження минулого УРСР. У 147 вузах республіки працюють кафедри суспільних наук. Багато викладачів цих кафедр досліджують різні проблеми історії УРСР. За найвимогливішими підрахунками, на початку 80-х років питання історії УРСР в республіці розробляли близько тисячі викладачів вузів і наукових працівників, з них майже 150 докторів і професорів. Цими висококваліфікованими спеціалістами здійснено значний обсяг наукових досліджень з історії УРСР, результатом яких є видання багатотомних праць, колективних та індивідуальних монографій. Такого масштабу досліджень минулого України не знав жоден з періодів дожовтневої історіографії.

У своїй доповіді на урочистому засіданні з нагоди 60-річчя Союзу РСР Ю. В. Андропов виклав ряд нових теоретичних положень з проблем національних взаємин. Говорячи про повагу до національних традицій народів СРСР, він підкреслює: «Звичайно, при цьому треба пам'ятати, що в духовній спадщині, традиціях, у побуті кожної нації є не тільки добре, а й погане, віджиле. І звідси ще одне завдання — не консервувати це погане,

¹¹¹ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1982 року. К., 1982, с. 12—13.

а звільнятися від усього, що застаріло, що йде врозріз з нормами радянського співжиття, соціалістичної моралі, з нашими комуністичними ідеалами»¹¹². Зазначаючи далі, що успіхи в розв'язанні національного питання аж ніяк не означають, що зникли всі проблеми, які породжує сам факт життя і праці в рамках єдиної держави великої кількості націй і народностей, Ю. В. Андропов наголосив, що «постійне, неминуще за своїм значенням завдання — виховання радянських людей у дусі взаємного поважання й дружби всіх націй і народностей країни, любові до своєї великої Радянської Батьківщини, інтернаціоналізму, солідарності з трудящими інших країн...

З усього сказаного... випливає, що в умовах зрілого соціалізму проблеми взаємовідносин між націями не знімаються з порядку денного. Вони потребують особливої турботи, постійної уваги Комуністичної партії»¹¹³. Червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС, підкресливши, що «братерський союз націй і народностей СРСР, їхня спільна праця, прогресуюче зближення, взаємозбагачення національних культур — найважливіші фактори зміцнення згуртованості радянського народу, успішного розв'язання завдань виховання в дусі соціалістичного інтернаціоналізму»¹¹⁴, закликав у своїй постанові «Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії» «вести його широко, наполегливо, в органічному зв'язку з патріотичним вихованням, виступати з позицій партійної принциповості і непримиренності до будь-яких проявів національної обмеженості або національного нігілізму, бережно ставитися до почуттів і гідності людей усіх національностей»¹¹⁵.

Викладені вище теоретичні положення безпосередньо стосуються проблематики національної історіографії як однієї з сторін духовного життя народу. Так, при вивченні тематики дожовтневої історіографії історії УРСР потрібно насамперед приділити увагу прогресивній спадщині істориків з числа дворян-революціонерів і революціонерів-демократів та істориків, які зазнали їхнього впливу.

¹¹² Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 13.

¹¹³ Там же, с. 15—16.

¹¹⁴ Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії. — Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 червня 1983 року. — Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року, с. 69.

¹¹⁵ Там же.

Однак слід мати на увазі, що політичне і наукове обличчя багатьох з них досить складне. Прогресивні риси їхньої творчості нерідко поєднуються у них з відсталими, обмеженими міркуваннями. Що ж до спадщини істориків дворянсько-консервативного напрямку та українських буржуазно-націоналістичних істориків, то її треба знати, щоб із знанням справи, у всеозброєнні викривати їхню класову ворожість щодо народу, цілковиту теоретичну неспроможність, усе, що йде врозріз із нашими комуністичними ідеалами, заважає вихованню підрастаючого покоління в дусі радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму.

СПИСОК ДОДАТКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ *

Праці класиків марксизму-ленінізму **

Енгельс Ф. Дебати з приводу польського питання у Франкфурті. — *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. 2-ге вид. Т. 5, с. 323—356.

Енгельс Ф. Зовнішня політика російського царизму. — *Там же*, т. 22, с. 11—48.

Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне зібр. творів, т. 24, с. 111—145.

Ленін В. І. Націонал-лібералізм і право націй на самовизначення. — *Там же*, с. 236—238.

Ленін В. І. Про право націй на самовизначення. — *Там же*, т. 25, с. 243—305.

Ленін В. І. Про національну гордість великоросів. — *Там же*, т. 26, с. 97—101.

Ленін В. І. Соціалістична революція і право націй на самовизначення. — *Там же*, т. 27, с. 237—250.

Матеріали і документи КПРС

Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1981. 262 с.
Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., Політвидав України, 1981. 140 с.

Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). К., Політвидав України, 1954. 29 с.

Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., Політвидав України, 1983. 77 с.

Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії України, червень 1983 року. — *Комуніст України*, 1983, № 8, с. 8—31.

Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. К., Політвидав України, 1982. 30 с.

* Ця література може бути використана студентами також для підготовки рефератів, курсових і гурткових робіт.

** Студенти, вивчаючи загальний курс історіографії історії СРСР, ознайомилися вже з основними працями К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна та документами КПРС, які стосуються предмета. Тут перелічуються лише ті праці класиків марксизму-ленінізму, які стосуються тематики історіографії України дожовтневого часу.

Дореволюційні джерела

Добролюбов Н. А. Наука и свистопляска, или как аукнется, так и откликнется. — Собр. соч. в 9-ти т. Т. 7, М.—Л., 1963, с. 394—417.

Добролюбов Н. А. «Свисток», восхваляемый своими рыцарями. — Там же, с. 503—513.

Чернышевский Н. Г. По поводу «Автобиографии» Н. И. Костомарова. — Полн. собр. соч., т. 1, М., 1939, с. 757—777.

Чернышевский Н. Г. «Богдан Хмельницкий» Костомарова. — Там же, т. 4, М., 1948, с. 696—708.

Чернышевский Н. Г. Замечания на «Последнее слово господину Погдину г. Костомарова». — Там же, т. 7, М., 1950, с. 296—299.

Чернышевский Н. Г. Ответ на вопрос, или освищенный вместе с другими журналами «Современник». — Там же, с. 588—591.

Франко І. Я. Мислі о еволюції в історії людськості. — Твори. В 20-ти т. Т. 19, К., Держлітвидав, 1956, с. 63—112.

Франко І. Я. «Хуторна поезія» П. А. Куліша. — Там же, т. 17, К., Держлітвидав, 1955, с. 178—194.

Южнорусская литература. — Энциклопедический словарь. Изд. Брокгауза и Ефрона. Полугом 81. СПб., 1904, с. 300—326.

Історіографічні праці радянських істориків

Гуржій І. О., Сарбей В. Г. В. І. Ленін про найважливіші питання історії України. К., Вид-во АН УРСР, 1960. 54 с.

Гуржій І. О. Фрідріх Енгельс про Україну. К., Політвидав України, 1970. 154 с.

Історичні погляди Т. Г. Шевченка. Збірник за ред. І. О. Гуржія. К., Вид-во АН УРСР, 1964. 244 с.

І. Я. Франко як історик. — Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 8, К., Вид-во АН УРСР, 1956. 160 с.

Коваленко Л. А. М. В. Гоголь — історик України. Кам-Под., Книжкове вид-во, 1965. 44 с.

Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI—XVII вв. Днепропетровск, Изд-во ДГУ, 1978, ч. 1. 93 с.; 1978, ч. 2. 94 с.; ч. 3. 93 с.; 1979, ч. 4. 110 с.

Котов В. Н. В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки. К., Рад. школа, 1969. 267 с.

Котов В. Н. К. Маркс, Ф. Енгельс і Росія. К., Політвидав України, 1971. 239 с.

Кравець М. М. Іван Франко — історик України. Львів, Вид-во Львів. ун-ту, 1971. 280 с.

Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. Збірник за ред. Ф. П. Шевченка. К., Наук. думка, 1969. 335 с.

Марков П. Г. М. О. Максимович — видатний історик XIX ст. К., Вид-во КДУ, 1973. 236 с.

Марченко М. І. Українська історіографія (з найдавніших часів до середини XIX ст.). К., Вид-во КДУ, 1959. 259 с.

Полухін Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова. К., Вид-во АН УРСР, 1960. 126 с.

Правда истории против фальсификаторов. (Критика буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций истории Украины). Сборник науч. трудов К., Наук. думка, 1982. 252 с.

Птуха М. В. Д. Л. Журавский. Жизнь, труды, статистическая деятельность. М., Госстатиздат, 1951. 123 с.

Сарбей В. Г. В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. К., Наук. думка, 1972. 287 с.

Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського. К., Вид-во АН УРСР, 1961. 192 с.

Черепнин Л. В. Русская историография до XIX века. М., Изд-во МГУ, 1957. 308 с.

Доцільно використовувати також бібліографічні покажчики з історіографії історії України дожовтневого часу (статті, розвідки, повідомлення, тези), що містяться в збірниках «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (вип. 1, 2, 3, 4). — К., Наук. думка, 1968—1971.

Від автора	3
Вступ	5
Частина перша	
Розвиток історичних знань на Україні у феодально-кріпосницьку епоху	8
Розділ I. Літописи Давньої Русі як спільні пам'ятки розвитку історичних знань російського, українського та білоруського народів	9
Розділ II. Стан літописання на Україні в XIV — першій половині XVII ст. (Часи іноземного поневолення та наростання антифеодальної і визвольної боротьби)	18
Розділ III. Історичні знання на Україні в другій половині XVII—XVIII ст. (Часи після возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму і зародження капіталістичних відносин)	34
Частина друга	
Історіографія історії України в XIX — на початку XX ст.	48
Розділ IV. Розвиток історичної думки на Україні в першій половині XIX ст. (до 1861 р.)	49
Розділ V. Основні риси української історіографії у пореформені роки (60—90-ті роки XIX ст.)	68
Розділ VI. Українська історіографія 1895—1917 рр. (Початок ленінського етапу в історіографії. Криза української буржуазної історіографії в період імперіалізму)	93
Список додаткової літератури	115

Леонид Антонович Коваленко

**ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ УКРАИНСКОЙ ССР
С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН
ДО ВЕЛИКОЙ ОКТЯБРЬСКОЙ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ**

*Допущено Министерством просвещения УССР
в качестве учебного пособия
для студентов исторических факультетов
педагогических институтов*

(На укр. яз.)

Киев, Главное издательство
издательского объединения «Вища школа»

Науковий редактор *А. В. Кудрицький*
Редактор видавництва *Л. М. Данилюк*
Художній редактор *Є. В. Чурій*
Технічний редактор *Г. М. Костюченко*
Коректор *Л. Г. Батшєєва*

Информ. бланк № 7319

Здано до набору 10.06.83. Підп. до друку 13.10.83. БФ 03224.
Формат 84×108^{1/2}. Папір друк. № 2. Літ. гари. Вис. друк. 6,30
умовн. друк. арк. 6,51 умовн. фарб.-відб. 6,54 обл.-вид. арк. Ти-
раж 3000 пр. Вид. № 5013. Зам. № 754. Ціна 20 к.

Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа»,
252054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7.

Білоцерківська книжкова фабрика, 256400, Біла Церква,
вул. Карла Маркса, 4.

У ГОЛОВНОМУ ВИДАВНИЦТВІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
У 1984 РОЦІ
ВИЙДЕ НОВИЙ ПІДРУЧНИК ДЛЯ ВУЗІВ:

Історія південних і західних слов'ян. Керівники авт. кол. професори, доктори іст. наук І. М. Гранчак, А. Ф. Кізченко, В. П. Чорній. Мова українська. 35 арк. 1 крб. 70 к.

Висвітлюються закономірності і специфічні особливості соціально-економічного розвитку зарубіжних слов'янських країн у різні історичні періоди — з найдавніших часів до наших днів. Особливу увагу приділено історії національно-визвольного руху південно- і західно-слов'янських народів, їхнього національного відродження. Загальноісторичний матеріал викладається в тісному зв'язку з історією слов'янських культур.

Для студентів історичних спеціальностей.

Шановні товариші!

Цю книгу можна замовити в магазинах облкниготоргів, облспоживспілок, а також у спеціалізованих магазинах «Книга-поштою».